

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Исторически факултет

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of History

Том/Volume 103

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS

СОФИЯ • 2019 • SOFIA

ИЗДАТЕЛСКИ СЪВЕТ НА ИСТОРИЧЕСКИЯ ФАКУЛТЕТ

Доц. д-р ГЕОРГИ НИКОЛОВ (председател, отговорен редактор),
проф. д.и.н. ДИЛЯНА БОТЕВА, проф. д-р ЕВГЕНИЯ КАЛИНОВА,
доц. д-р МАРИЯ БАРЪМОВА, гл. ас. д-р БОРИС СТОЯНОВ,
гл. ас. д-р ВИОЛЕТА КОЦЕВА-ПОПОВА,
гл. ас. д-р КРАСИМИР КРЪСТЕВ, гл. ас. д-р ЕЛЕНА ПЕНЧЕВА

Редактор *Милета Милчева*

© 2019 Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Исторически факултет

© 2019 Нина Маджарова – преводач

© 2019 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISSN 1312-9406

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Дмитрий Поливянни. Общностите на Духа в Българското средновековие:</i>	
Контури на един възможен тип изследователски обекти	5
<i>Елисавета Мусакова. Мястото, наречено Баница</i>	20
<i>Тервел Попов. Влияние на българската държавна традиция върху институциите</i> <i>на Дунавските княжества (XIV – XVII в.)</i>	32
<i>Малина Белчева. Размисли върху реставрация на книга от личната библиотека</i> <i>на Софроний Врачански</i>	69
<i>Джени Маджаров. Необикновената съдба на българистката</i> <i>Шара Кариг (1914 – 1999)</i>	92
<i>Автори</i>	127

CONTENTS

<i>Dmitry Polyvyannyi</i> . Spiritual Communities in the Bulgarian Middle Ages: Contours of a Possible Research Objects Type	5
<i>Elissaveta Moussakova</i> . The Place Called Banitsa	20
<i>Tervel Popov</i> . Influence of the Bulgarian State Traditions on the Institutions of the Danubian Principalities (XIV – XVII Century)	32
<i>Malina Belcheva</i> . Reflections on the Conservation of a Book from St. Sophronius' Personal Library	69
<i>Dzheni Madzharov</i> . The Unusual Fate of the Translator from Bulgarian Sara Karig (1914 – 1999)	92
Authors	127

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 103, 2018

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 103, 2018

ОБЩНОСТИТЕ НА ДУХА
В БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ:
КОНТУРИ НА ЕДИН ВЪЗМОЖЕН
ТИП ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ОБЕКТИ*

ДМИТРИЙ ПОЛИВЯННИ**

Ивановски държавен университет, Русия

Dmitry Polyvyannyu. SPIRITUAL COMMUNITIES IN THE BULGARIAN MIDDLE AGES: CONTOURS OF A POSSIBLE RESEARCH OBJECTS TYPE
(Ivanovo State University, Russia)

The article represents full written version of inaugural speech in occasion of conferring on the author the degree of Doctor Honoris Causa of Sofia University “St. Clement of Ochrid” delivered in the Aula on May, 28th, 2018. It goes to substantiate the notion of spiritual communities (communities of Spirit) as a research object in medieval Bulgarian culture drawing together contemporary academic approach and medieval understanding of specific type communities, both imagined and really existing. The author reveals specific features of such communities against the background of the intellectual networking communities theory by British sociologist Randall Collins, the research project “Complexities and Networks in the Medieval Mediterranean and the Near East – COMMED” by Austrian Academy of science and the results of recent studies of Byzantine intellectual life.

Keywords: Mediaeval Bulgarian history, Old Bulgarian literature, spiritual communities.

* Изследването е реализирано с финансовата подкрепа на Руския фонд за фундаментални изследвания, проект № 17-01-00302-ОГН („Историзъм, историческа култура и историопис в българската книжнина през Средновековието и ранното Ново време“).

** Настоящата статия представлява академичното слово на автора при удостояването му за Doctor honoris causa на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, прочетено на 28 май 2018 г. в Аулата на Университета.

Историята на долуприведените бележки, част от които бяха прочетени във величествената Аула на моята любима втора Alma mater по случай получаване на почетна докторска степен, е дълга почти колкото пътя на автора в медиевистиката. Още като докторант на тогавашния доцент и днешен академик Васил Гюзелев прочетох работата му за духовната култура на средновековна България през XIII – XIV в.¹ Част от размислите ми върху нея бяха използвани в първата ми книга, излязла в България². След това моят Учител неведнъж се връщаше към проучването на духовната култура, в резултат на което се появи монографията му³, впоследствие преработена и публикувана на немски език⁴. Някои важни негови тези са доразвити и в отделни студии. Наред с определянето на водещите тенденции в развитието на духовната култура на възобновеното Българско царство, специално трябва да се отбележат изводите му за ролята на връзките между Света гора и Търново, за корпоративни и професионални институти, както и типологията на книжовници и книжовни занимания през XIII – XIV в. и много други⁵. Научните интереси на моя наставник от Московския университет – Людмила Василиевна Горина – също се изместиха към средновековната българска книжнина и нейните съдбини в историята на Древна Рус, като основната ѝ теза – за създаването в България по време на цар Симеон (893 – 927) на особен летописен свод, по-късно пренесен в Русия – предизвика нови дискусии в руската и българската академична общност⁶.

Следвайки Учителите си и авторът на тези редове от 90-те години от миналия век окончателно се установи в полето на културната история, разширявайки обсега на изследванията от културния живот в българския средновековен град през XIII – XIV в. към проблемите на средновековната българска култура като цяло и с особено внимание към културния модел и трансформа-

¹ **Гюзелев, В.** Духовната култура на Средновековна България през XIII – XIV в. – В: Теория и практика на обучението по история. Кн. 1. София, 1977, с. 9 – 43; кн. 2, с. 202 – 274.

² **Поливянини, Д. И.** Средновековният български град през XIII – XIV век. Очерци. София, 1979, с. 141 – 163.

³ **Гюзелев, В.** Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII – XIV век. София, 1985 (ново издание: **Гюзелев, В.** Съчинения в 5 тома. Т. 4. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII – XIV в. София, 2014).

⁴ **Gjuzelev, V.** Bulgarien zwischen Orient und Okzident. Die Grundlagen seiner geistigen Kultur vom 13. bis zum 15. Jahrhundert. Wien – Köln – Weimar, Böchlow Verlag, 1993.

⁵ **Гюзелев, В.** Българският книжовник-летописец от XIII – XV век – опит за характеристика. – In: Vis et Sapientia: Studia in honorem Anisavae Miltenova. София, Боян Пенев, 2016, с. 35 – 55.

⁶ **Горина, Л. В.** Болгарский хронограф и его судьба на Руси. София, Център за изследвания на българите. ТАНГРА-Тан-На-Кра, 2005; **Горина, Л., Даскалова, Б.** Шедьоври на българската книжовност на руска земя. София, Академично издателство „Професор Марин Дринов“, 2011.

циите му⁷. В момента, наред с подготвянето на ново издание на книгата ми за културната идентичност на средновековна България, работя и върху нов синтез – този път за историческо съзнание, историческата култура и историопис на българите през IX – XV в.

Всеки изследовател на средновековната източнохристиянска, включително и старобългарска, култура и днес не отминава книгата на Димитрий Оболенски (1918 – 2001), която съвместява цивилизационен ракурс с хронологично и тематично подреждане на огромен и разнообразен фактически материал, в това число и от културната история. Макар че на страните в периферията на Византийската общност, включително и средновековна България, в книгата се отделя доста скромно място, два от шестте портрета от представителите на общността от същия – на Климент Охридски († 27 юли 916 г.) и на всеруския митрополит Киприян († 29 септември 1406 г.) – се отнасят към българската културна история, а третият принадлежи на Теофилакт Ифест, архиепископ на Българската църква в Охрид в края на XI – началото на XII в., който изиграва изключителна роля в нея⁸.

В пространството на културната история между цивилизационното и индивидуалното ниво, очертани от Оболенски, присъства и третото, да го наречем условно „протонационално“ ниво. В повечето трудове, посветени на средновековната българска култура, изследователските задачи обикновено се поставят тъкмо на това ниво, като решенията им се търсят в примерите на отделни творчески личности и наследството им, достигнало до наши дни. Тръгвайки от частни изследвания за творците и техните произведения, медиевистите – историци, филолози, изкуствоведи – извеждат своите постановки на нивото на византийската общност и установяват българската специфика на нейния фон или в сравнение с други сегменти на общността – гръцки, сръбски или древноруски. По този начин преди години бе изградена и гореспоменатата монография на пишещия тези редове.

Макар че моите наблюдения не се опират върху точна библиографска статистика, мога със сигурност да потвърдя валидността на заключението, направено в книгата на акад. В. Гюзелев преди повече от 40 години – най-големият масив изследвания в областта на средновековната българска култура и досега остава в областта на частните студии. Дисциплинарните разделения на медиевистиката и до ден днешен възпрепятстват комплексни изводи, валидни

⁷ **Польвянный, Д. И.** Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX – XV вв. Иваново, Издательство Ивановского государственного университета, 2000.

⁸ **Оболенский, Д.** Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. Москва, Янус-К, 1998.

за културата на средновековна България, в това число и относно основата ѝ, която, по неговите думи, „представлявала двигател на нейното постъпателно движение“⁹.

Тази основа на културата като цяло, както и творчеството на средновековните българи е Духът, който остава най-трудно осезаема и най-мъчно определена в съвременни термини категория. Съвременните медиевисти невинаги го свързват с изначалните конотации на този термин в самото Средновековие. „Иже бахоу того же духу, еже и сый“, се казва в Житието на св. Методий¹⁰ за неговите ученици, като тази характеристика пряко се свързва с днешния празник на Св. Дух¹¹, когато според евангелистите, благодатта на Св. Троица във вид на огнени пламъци слязла върху единадесетте Христови ученици, обединявайки ги като първата общност на Духа: „И исполниша сѧ вси Доуха Свѧта“ (Деян. 2: 1 – 4). Уместно е в тази връзка да се припомни и крилатата метафора на академик Дмитрий Лихачов (изписана на паметника му в София) за създадената от Кирил и Методий „Държава на Духа“, вплътена в културата на средновековна България.

Апостолските корени на славянската книжнина, а с нея и на българската средновековна култура, придават на епитета „духовна“ особено значение. Есхатологическото му съдържание е подчертано и със седемте седмици, отделящи *Духов ден* от *Възкресението Христово*, като самият този ден отбелязва началото на християнската епоха – последна в историята на света. Всичко това е осъзнавано от Константин Философ и Методий и предадено на учениците им като основа на Словѣне – новата общност на Духа, създавана от Солунските братя.

Общностите, наред с творци, държави и цивилизации, са естествен обект на културната история, извън които средновековният човек не е мислел себе си. Всяка от тях започвала от осезаемите материални обстоятелства – производ, местораждане и занятия, принадлежност към манастир, енория или политика и т. н., – но се е реализирала в изграждане на съответна идентичност. В проекцията им върху индивидуалния човек тези идентичности са множествени, преплитачи се и променливи. Манифестациите им, преки или косвени, се разкриват посредством езика, писменото и устното слово, художествените и пространствените образи. Средновековният книжовник, разпънат между смиренното на християнин и самочувствието на творец, често криел името си в акростих, псевдоним или прозвище, по този начин отбелязвайки принадлежността си към една от общностите на Духа. В Проглас към Светото Евангелие, авторството на който много учени отдават на самия св. Константин-Кирил

⁹ Гюзелев, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България..., с. 11.

¹⁰ Лавров, П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Ленинград, 1930, с. 160.

¹¹ Настоящото академично слово бе произнесено именно на 28 май 2018 г., в деня на Св. Дух.

Философ, следовниците на Солунските братя се призовават да се явят пред Бога в часа на Страшния Съд като Божи воини (храбъри, столште одесную Божиа стола, егда огнем соудить азыки)¹². Към тези „храбъри“ причислява себе си и авторът на „Слово о писменех“, което завършва с думите на почит към „свети Константин Философ, наричан Кирил“, който „ни създаде буквите и преведе Книгите, и Методий, неговият брат“¹³.

„Още са живи онези, които са ги видели“ – гласи бележката, която повечето автори отнасят към първоначалната редакция на творбата. Идентичността на всяка такава духовна общност от носителите на Духа се основавала върху идеи и стойности, споделени от нейните членове и надделяващи тяхната индивидуалност. Това би могла да е идентичност на следовниците на изтъкнатия духовен водач, на братята на прочутата със светостта обител, или дори на отречките земния живот „граждани на небесния Йерусалим“ – града, който според Св. Писание ще събере Божия народ като твърдина на Божия дух след края на света. Всяка такава идентичност се свързва с определена духовна цел, която, дори и да е насочена към отвъдното, е приложима за земни, политически или социалнозначими задачи, но не е подчинена на тях.

Между най-новите тенденции във византистиката се открояват изследвания, в които интелектуалците във Византия, предимно в империята на Палеолозите от края на XIV и първата половина на XV в., се разглеждат като отделна социална група, а общуването им – като способ на тяхното съществуване и движеща сила на културното развитие. В новоизлязлата „Кеймбриджска интелектуална история на Византия“, както и в трудове на изявените немски византинисти Клаус-Петер Мачке и Франц Тиннефелд, а в Русия – на Татяна Викторовна Кушч¹⁴, са посочени качествата, определящи късновизантийския интелектуалец. Ако Игор Шевченко (1922 – 2009), който пръв приложи за целта термина „literati“, отнесе към тях само писатели, оставили след себе си интелектуални текстове¹⁵, то Ф. Тиннефелд включи в числото на *die Literaten* авторите с висока езикова „атическа“ култура и класическо образование, Т. В. Кушч пък добави към гореспоменатите качества „участие в различни форми на интелектуално общуване“¹⁶.

¹² Лавров, П. А. Материалы..., с. 197 – 198.

¹³ Пак там, с. 164.

¹⁴ The Cambridge Intellectual History of Byzantium. Cambridge University Press, 2017; **Matschke, K.-P., Tinnfeld, F.** Die Gesellschaft im späten Byzanz. Gruppen, Strukturen und Lebensformen. Wien – Köln – Weimar, Böhlau Verlag, 2001, S. 221 – 385; **Кушч, Т. В.** На закате империи. Культурная среда поздней Византии. Екатеринбург, Издательство Уральского университета, 2013.

¹⁵ **Ševčenko, I.** Society and intellectual life in late Byzantium. London, Variorum Reprints, 1981. p. 71 – 73.

¹⁶ **Кушч, Т. В.** На закате империи..., с. 38 – 40; **Степанов, Цв. В.** Очакване на края. Европейски измерения: ок. 950 – ок. 1200 г. София, Университетско издателство „Св. Кли-

Списъците на византийски интелектуалци и техните комуникативни връзки, установени от цитираните автори, стават основа за прилагане на мрежов анализ и визуализация със съвременни компютърни програмни средства в проекта „Преplitане и мрежи в средновековното Средиземноморие и Близкия изток“ (Complexities and Networks in the Medieval Mediterranean and the Near East – COMMED) на Отдела за византийски изследвания на Института за средновековни изследвания към Австрийската академия на науките¹⁷.

Общностите на Духа в Българското средновековие имат немалко прилики както с византийски интелектуални общности, така и с тези от Античността и от Западноевропейското средновековие. Новото и Най-новото време в историята са изследвани от британския социолог Рандал Колинс. За него личностите и техните постижения по значение отстъпват на взаимните им връзки и комуникативното им съдържание. Колинс представя мисленето като комуникативен акт („интериоризиран разговор“, като „разговорът“ може да е устен или писмен, очен или задочен, реален или въобразен). Тръгвайки от теорията на мрежовото общество на М. Кастелс и опирайки се върху систематизирани данни за 2670 философи от различни епохи от Древен Китай до наши дни, ученият изгражда общ модел на *интелектуална общност* (intellectual community)¹⁸.

Такива общности според него съчетават вертикални връзки от учители към ученици с хоризонтални – между индивидите, действащи в общо информационно поле. Създаваният от общността информационен континуум формира общ за тях културен капитал, а модалностите на общуването между индивидите и обединенията им (при Колинс ограничени предимно с „конкуренция за внимание“) способстват за произвеждане на нова информация и излъчване на емоционална енергия. Общностите могат да се развиват по хоризонтален вектор, като постиженията на учениците умножават културния капитал или, обратно, изразходват го. На хоризонтално ниво общностите могат да се разклоняват, при което някои от тях не оставят след себе си „вертикални“ продължения. Този двуизмерен модел явно се нуждае от „третото измерение“, за което, според автора на тези редове, могат да се приемат промените в информационното съдържание на мрежите.

Духовните общности в Българското средновековие, образувайки подобни мрежови структури, имат своя специфика в сравнение с Византия. Фор-

мент Охридски“, 2016, с. 206, 257, 266сл. използва за старобългарските книжовници термин *literati*, който неизбежно влече след себе си далечни от Българското средновековие асоциации. Трябва да се отбележи, че етимологията на *literati* е същата като на старобългарските „азбукари“, споменавани като хапакс от Черноризец Храбър, и на библейските „книжници“.

¹⁷ <https://www.oeaw.ac.at/en/byzantine-research/byzantium-and-beyond/mobility-and-intercultural-contacts/complexities-and-networks/> Accessed on July 21, 2018.

¹⁸ **Collins, R.** *The Sociology of Philosophies. A global theory of intellectual change.* Harvard University Press, 1998. Руски превод: **Коллинз, Р.** *Социология философий. Глобална теория интелектуалного изменения.* Новосибирск, 2002.

мално техните членове съответстват на критериите за интелектуалци, подобни на тези, които формулира Т. Кушч: те произвеждат (или възпроизвеждат текстове); владеят църковен, сиреч литературен език, който е различен от говоримия, и участват в разнообразни форми на комуникация, към които спада и преписване на съчиненията, създадени от други членове на общността или авторитетни за нея автори¹⁹. Една общност би могла да обхваща различни по принос в нея индивиди – от малцина професионалисти, трудът на които наподобявал занаятчийски (известен е примерът на преписване Номоканона за деспот Яков Светослав през втората половина на XIII в.), до високообразовани книжовници, чийто капацитет се простирал от преписване до създаване на самостоятелни творби – нови преводи от гръцки, съставяне на сборници, а също и на нови съчинения²⁰.

Задвижвани, според разбирането на членовете им, от самия Св. Дух, духовните общности поставят целите си в сотериологичен смисъл и насочват към спасението на своите членове и на духовните лица тези, които им били поверени. Това по принцип не изключва надпреварата, но я поставя в специфични конфесионални рамки. Солунските братя (според Р. Колинс в повечето случаи основоположници на една интелектуална общност са двама мислители), почитани като светии и „апостолски мъже“, не се възвисяват над учениците си, но създават един еталон, който впоследствие е достигнат и от преките им следовници Климент и Наум. Патриархът на Българската църква Евтимий (1375 – 1393) става „учител по благочестие“ на своите многобройни ученици, а те – „учители на своите отечества“²¹.

Съдържанието на информационното пространство, създадено от светите братя Кирил и Методий и учениците им с новия църковен език и славянската писменост, се допълва от съчиненията и преводите, писани от по-късно възникналите духовни общности в средновековна България. Гръко-славянското двуезичие на първите поколения средновековни български книжовници, което се запазва и по-късно от отделните им следовници, и общият с древно-руските и сръбските им колеги писмен език осигурили готовността на това пространство за по-нататъшното културно разширение и интензивно общуване в рамките на *Slavia Orthodoxa*.

Като ярка отличителна черта на тези общности в Българското, а и в цялото православно Славянско средновековие се откроява особеният пиетет към личните връзки между ученика и учителя. Още първите ученици на св. св.

¹⁹ Кушч, Т. В. На закате империи..., с. 40.

²⁰ Съотношението между „занаятчийски“ и „творчески“ в средновековна България, както и във Византия в разни времена, изглежда, било различно. Вж.: The Cambridge Intellectual History of Byzantium, p. 40 – 41.

²¹ Търновска книжовна школа. Антология. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 167.

Кирил и Методий с гордост подчертават в съчиненията си своята приемственост от Учителите. „Двамина, що стоите отдясно пред Пресветата Троица, молете се на Христа, та да опази стадото словенско!“²² – призовава епископ Константин Преславски, когото на свой ред черноризец Тудор Доксов с благоговение нарича „ученик на Методий, архиепископ Моравски“ (оученикъ сы Меѡодов. Архїепїскопа Моравы)²³. Изтъкнатият книжовник от първата половина на XV в., „странник от търновските краища“, Константин Костенечки в своето „Сказание за буквите“ с гордост споменава, че е ученик на „Андроник от Романийската област“, който бил ученик „на онзи дивен в словото мъж“, „велик художник на словенските писмена“ Евтимий²⁴.

Това отношение към учителите изглежда много по-различно от известната метафора на Бернар дьо Шартър за „джуджета стъпили на раменете на великани“. Учителите, които се подвизават в православните славянски общности на Духа, водят свои ученици по пътищата на Богопознанието и спасението ръка за ръка, като че ли предавайки на тях изначалната апостолска благодат на Св. Дух. „Свети Методие, ти дар прие от Бога и даде на онези, които се нуждаеха“, огласява в Службата към Учителя си Константин Преславски²⁵.

Интелектуалните общности, описвани от Колинс, се характеризират с общоприета от членовете им конвенция, следването на която е задължително, а нарушаването ѝ води към изключването от общността. Конвенционалността на средновековните български духовни общности не носи рационално-нормативен характер и кореспондира с гореописания принцип на учителството, докато на хоризонталното ниво конвенциите често зависят не толкова от догмата или от вътрешната логика на интелектуалното развитие, колкото от конкретните задачи, решавани от общностите в тяхното взаимодействие с църковни и светски институти.

Забелязва се и друг ефект, проследен от Рикардо Пикио (1923 – 2011) по примера на локалните правописни норми – с разклоняването на една общност изначалните строги и сложни парадигми на нейната конвенционалност постепенно се опростяват, като всеки един нов клон ги поправя или налага собствени образци²⁶. В случая с правописа първоначалната парадигма остава ненадминат идеал, използван като модел (истински или въображаем) за предприемани от време на време редакции на богослужебните книги, които сами по себе си са били еталонни за цялата средновековна книжност²⁷.

²² Лавров, П. А. Материалы..., с. 124.

²³ Москва, ГИМ, Син. 111, XV в., л. 212б, Цит. по: <http://scripta-bulgaria.eu/bg/sources/pripiska-na-tudor-chernorizec-doksov/> Accessed on 21.07.2018.

²⁴ Константин Костенечки. Съчинения. София, Славика, 1993, с. 16.

²⁵ Лавров, П. А. Материалы..., с. 124.

²⁶ Пикио, Р. Православното славянство и старобългарската културна традиция. София, 1993, с. 177 – 190.

²⁷ Флоря, Б. Н., Турилов, А. А., Иванов, С. А. Судьбы Кирилло-Мефодиевской тра-

В условията на нееднократно прекъсвана и възстановявана държавност развитието на българските средновековни общности на Духа не се характеризира с плътен континуитет и по-скоро демонстрира „пунктирно развитие“, което доста условно поддържа декларираната приемственост например от творчеството на Солунските братя или от книжовното наследство на Евтимий Търновски. За разлика от Византия българските книжовници не са имали възможност да се връщат нито към античните извори на културата, нито към имперската традиция, която свързвала Източната империя с нейното римско начало. Рядко се припомня фактът, че цариградските василевси до Лъв VI Мъдри (886 – 912) включително се смятали и за римски консули на Изтока, по този начин допълвайки континуитета на константинополската имперска приемственост с римски принципи.

В рамките на византийско-славянското, а пък и на източнохристиянското пространство общностите на Духа се съобразяват с държавните граници, църковните юрисдикции и етническите разделения, но всички те обикновено не спират общуването, като основни възли на създаваните мрежи могат да се открият в различни политики и диоцези. Самото общуване може да е двуезично, а преводът – да е вграден в него като постоянен атрибут. Трябва да се подчертае и това, че комуникацията в такива общности не се ограничава само с лично общуване и не изключва устната съставка (особено слуховете, които са един от важните компоненти на информацията, а пък и на създаване репутации на изтъкнати духовни учители).

Между изворите за Българското средновековие доста скромно са представени и писма, но комуникативна по природата си е практиката на създаване на нови преписи на ръкописи и отделни съчинения. Както отбелязва Константин Костенечки, външният вид на ръкописа и правописът му са достатъчни, за да се разпознае с неговия творец („само като видя една бележка от неговата ръка, тутакси узнавам всичко за него“)²⁸. Константин, който бе написал своя трактат като „хабилитационен“ труд за длъжност придворен книгописец на сръбския деспот Стефан Лазаревич, не е искал да бъде „съден от невежи“ и призовава деспота да назначи „мъже от търновските краища или от Света гора“²⁹, които да дадат оценка на неговото съчинение, подчертавайки по този начин принадлежността си към една елитна духовна общност. Тази особеност води до репликиране ако не на самите духовни общности, то поне на тяхната продукция, както в случая с българските ръкописи от XIV в., не само възпроизвеждани, но и редактирани във влахо-молдовските скриптории от XV – XVI в. според представите на тамошните книгописци за съответната правописна норма³⁰.

диции после Кирилла и Мефодия. Москва, 2000, с. 113.

²⁸ Константин Костенечки. Съчинения, с. 75.

²⁹ Пак там, с. 13.

³⁰ Турилов, А. А. Критерии определения славяно-молдавских рукописей XV –

Отбелязаните досега особености по-скоро скицират спецификите на старобългарските общности на Духа, отколкото да ги определят цялостно и комплексно. Тази задача може да бъде решена с изследването на конкретните общности от Българското средновековие. Първообраз за тях е „Кирило-Методиевското славянство“ – формираната от Солунските братя духовна общност на създатели, представители и „културтрегери“ на новия Божи народ – Словѣне – с нови за християнска Европа език, писменост и книжнина³¹. Второто поколение на тази общност, останало без своя водач и прогонено от неговата архиепископия, дава няколко разклонения в Югоизточна и Централна Европа, едно от които се оказва достатъчно жизнено, за да процъфти в новопокръстена България.

Българското „издание“ на общността обединява преките ученици на св. св. Кирил и Методий – св. Климент и св. Наум – с техните духовни съмишленици в България, получили образование в Цариград, докато първоначалната кирило-методиевска идея за Словѣне претърпява съществена трансформация. Езикът на Солунските братя е усвоен от първите български книжовници като „наш“, „словенски“, докато етно-политическата идентичност на неговите носители неразривно се свързва с българската държава. Промените в конвенцията засягат писмото, приспособено към местната традиция на употреба на гръцки алфавит.

Ако се приеме, че средната продължителност на една генерация е между две или три десетилетия, то първото поколение на Кирило-Методиевите последователи в България живее и работи в епохата на цар Симеон (893 – 927), който е един от неговите представители и водачи, докато втората генерация стои в центъра на културното развитие на България през управлението на цар Петър (927 – 969) и трябва да отчита новото състояние на българо-византийските отношения и законното положение на Българското царство и Българската църква. Третата генерация на старобългарските книжовници живее във времето на комитопулите, което само преди няколко години се върна във фокуса на медиевистични историко-културни проучвания³². Тя е най-малко изследвана не само поради състоянието на изворите, но и във връзка с политическите и военните перипетии в живота на Българското царство, които завършват с неговото падане под византийската власт през 1018 г.

XVI вв. – In: *Slavia Cyrillomethodiana: Источниковедение истории и культуры южных славян и Древней Руси. Межславянские культурные связи эпохи средневековья*. Москва, Знак, 2010, с. 410 – 438.

³¹ **Полывянный, Д.** Кирилло-методиевское славянство и «епископы славянского языка» в Болгарии конца IX – начала X вв. – В: Св. Климент Охридски в културата на Европа. София, 2018, с. 350 – 363; Същият. Западный вектор кирилло-методиевского славянства и Русь в X веке. // *Русин. Международният исторически журнал*, 2018, № 1 (51), с. 65 – 79.

³² **Милтенова, А.** Времето на цар Самуил в средновековната българска литература. – В: Европейският югоизток през втората половина на X – начало на XI век. История и култура. София, 2015. с. 639 – 664.

Очевидно е последвалото деградиране на културния потенциал на българското духовенство, лишено от подкрепа на държавата, и след 1037 г. състоящо се от „низшия клир, знаещ литературен славянски и в известна степен гръцки език, но недотам отчетливо представящ различието между канонически и неканонически паметници“³³. Тази характеристика може да бъде приложена към съществуващата в западните български земи духовна общност, от чиито среди произлязла българската историко-апокалиптична книжнина. Нейното развитие обикновено е разделяно от изледователите на два етапа: първи – през XI – XII в., и втори – от началото на XIII в., като първоначалните му измерения са подчертано локални. Топонимията, фиксирана в т. нар. ранен цикъл произведения от XI – XII в., отвежда към планинските райони на западнобългарските земи. Изследванията на Васил Гюзелев, Милияна Каймакамова, Анисава Милтенова и др.³⁴ сочат местонахождението им в манастирите около Средец, в Рила и Осогово. Това била една доста активна книжовна дейност, извършвана от няколко поколения монашеска общност с обострено („акутно“, както се изразяват някои автори)³⁵, апокалиптично съзнание.

Обаче за отбелязване е, че и през XI в. са тачени традициите за почитането на учениците на Солунските братя – св. Климент и св. Наум, които продължили и след преминаването на българските земи под византийска власт³⁶. Замяната на „епископите на словенския език“ с гръцка църковна йерархия намалила възможностите за двустранно културно взаимодействие между висшето гръко-византийско и енорийското българско духовенство, но не го изключвала като цяло. Създаването на голям брой гръкоезични служби и канони за българските светци показва, че охридското византийско висше духовенство след 1037 г. дори чак до времето на възобновеното Българско царство на практика съдействало не само за почитането на Кирило-Методиевите ученици св. Климент и св. Наум, но и за развитието на култа към св. Йоан Рилски, като цялата система на взаимодействие между българския и гръцкия клир все още остава неясна.

Голямо значение за възникването на нови духовни общности имала и миграцията на български книжовници, ръкописи и съчинения, като най-значителното от нейните направления е светогорското. Нарастването на броя български монаси в Света гора изглежда постоянна тенденция през XI – XII в., като резултатът от него е ясно очертан от положението, описано в житието на св. Симеон Мироточец – оттеглилия се от властта велик сръбски жупан Сте-

³³ **Флоря, Б. Н., Турилов, А. А., Иванов, С. А.** Судьбы Кирилло-Методиевской традиции после Кирилла и Мефодия, с. 86.

³⁴ **Каймакамова, М.** Византия и историческата култура на българите през XI–XII век. // *Исторически преглед*, 2003, № 5–6, с. 3 – 19.

³⁵ **Степанов, Цв.** В очакване на края..., с. 202.

³⁶ **Флоря, Б. Н., Турилов, А. А., Иванов, С. А.** Судьбы Кирилло-Методиевской традиции после Кирилла и Мефодия, с. 21 – 27.

фан Неманя. През февруари 1199 г. българи от всички светогорски манастири участват в панихидата за починалия хилендарски монах Симеон на равна нога с гръцко, иверско, руско и сръбско „стада съвокуплени“³⁷. Ще напомня, че три от тези общности използват общ църковен език, на който през 885 г. учениците на св. Методий пеели над ковчега на своя учител³⁸, т. е. славянската лития прозвучала в *Хилендар* три пъти.

Българското светогорско „стадо съвокуплено“ в края на XII – първата половина на XIII в. съставя „общност на Духа“, която дава мощен импулс за възстановяване на Българското царство и патриаршия, за оформяне и поддържане на нейната литургическа и четивна книжнина, и в крайна сметка – за създаване на нов модел на българската средновековна култура във възобновеното Българско царство. Важно е, че този модел се проявява не само в официалните агиографски и исторически текстове от времето на първите Асеновци и техни светогорски кодификации, но и във „втория цикъл“ български историко-апокрифни творби от XIII в. Детайлите и на това мащабно взаимодействие не са ясни, но и тук се очертават контурите на една духовна общност.

„Културната ос“ Атон – Цариград Търнов се поддържа от усилията на светогорци и през XIV в., като нейното „ново издание“ съставя една от важните опори на цялата византийско-славянската общност. В Зографската грамота (1342) на цар Иван Александър Света гора Атонска е описана като място, където „се намират строежи на всякакъв православен род и език, първом особено гърци и българи, а после сърби, руси и ивери, като всеки има поминание според своите трудове, още повече според своята ревност“³⁹. Мащабната книжовна дейност, известна като изправление на богослужебната книжнина, обхващаща и трите славянски общности, се разпростира върху целия славянски православен свят. Тя има своите центрове във Великата Лавра „Св. Атанасий“, Зографската обител „Свети Георги“, „Ватопед“, „Св. Павел“ и други манастири. В продължение на няколко десетилетия тази дейност се извършва от десетки, ако не и повече, книжовници и оказва огромно влияние върху развитието на православната славянска книжнина. Интензивното духовно и литературно общуване в тази мрежа, един от центрове в която през последната четвърт на XIV в. става Евтимиевият манастир „Св. Троица“ до Търново, довежда до обновяване на литургическата книжовност, език и писмо както в България, така и далеч от нейните предели. Самият Евтимий Търновски и неговите ученици, „свои по апостолски жребий“,

³⁷ Примери из старе српске књижевности: От Григорија Дијака до Гаврила Стефановића Венцловића. Београд, 1975, с. 18.

³⁸ Лавров, П. А. Материали..., с. 78.

³⁹ Даскалова, Р., Райкова, М. Грамоти на българските царе. София, Академично издателство „Марин Дринов“, 2005, с. 37.

образуват обновената „общност на Духа“, която се разпространява между народи, „сродни с българския по реч“⁴⁰.

Паралелно и едновременно, често в същите манастирски средища и между същите участници в редактирането на богослужерна книжнина, се развива и исихазмът – сложен комплекс от богословски идеи и монашески практики, който се разпространява в Атон, след това и в България с монаси, дошли от Света гора Синайска⁴¹. Най-важното средище в тези връзки е основаната от св. Григорий Синаит Парорийска обител. Макарий и за кратко време, тя става първостепенен духовен център на православните Балкани, а възпитаните в Парория ученици на св. Григорий са „въоръжени“ с аскетични практики и исихастско богословие, които им дават сили и за техните земни дейности. Според нас съществуващите спорове за локализацията на скрипторий, откъдето произхождат ръкописи със съчинения на Григорий Синаит⁴², отразяват преплитането на близки, но не тъждествени духовни общности, членовете на които например могли да участват в „изправянето“ на книгите, без да са убедени исихасти, както и обратното.

Трудовете на Григорий Синаит почти синхронно с написването им се превеждат на славянски език и съдействат за изграждане на нови качества на „общността на Духа“ от неговите многобройни ученици – исихасти в средновековните български и съседни на тях земи. Тъй като много от тях заемат важни позиции в църковната йерархия на Константинопол, на Търново и на Печ или пък стават настоятели на новоосновани и традиционни манастири, исихазмът се утвърждава като водещ духовен феномен в Източното Православие⁴³. Към края на XIV в. в Сърбия и България се превеждат от гръцки език и трудовете на Григорий Палама – следващия велик духовен водач на епохата, който оформя завършения вид в исихастското богословие и му придава доктринален характер, както и съчинения на неговите опоненти⁴⁴. Присъщото за исихастката общност изострено есхатологическо съзнание става една от най-важните съставки на духовната атмосфера в целия византийско-славянски свят в навечерието и в началото на османското нашествие. Между въз-

⁴⁰ Търновска книжовна школа, с. 167.

⁴¹ **Амфилохије** (Радовић). Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века. – В: Манастир Раваница 1381 – 1981. Споменица о шестој стогодишњици. Београд 1981. с. 101 – 134.

⁴² **Скарга**, М. *Manoscritti di Paroria? // Recherche slavistique*, 2011, 9 (55), p. 205 – 213.

⁴³ **Евангелу**, И. Исихастите като носители на духа на българската автокефалия. – In: *Vis et Sapientia: Studia in honorem Anisavae Miltenova*, с. 613 – 625.

⁴⁴ **Турилов**, А. А., **Бернацки**, М. М. Переводы сочинений Григория Паламы на славянский язык до XVIII в. – В: Григорий Палама. Православная энциклопедия, Т. 13. Москва, 2006, с. 26 – 28; Григорий Палама. Слова, София, „Наука и изкуство“, 1987. Названието на публикацията не е точно – публикуваните преводи от старобългарски ръкопис от XVI в. обхващат не само произведенията на Палама, но и трудовете на неговите опоненти.

питаните в Парория подвижници е и св. Теодосий Търновски – учител на бъдещия патриарх на Българската църква Евтимий Търновски, а самият Парорийски манастир, макар и да не съществува дълго, е важен възел в разклонената мрежова общност, която обхваща православните Балкани от Метеора в Тесалия до Морава и от Черна гора до Черноморието⁴⁵.

Продължението на тази общност, съществувайки извън границите и църковните юрисдикции, надживява средновековните държави на българите. С усилията на следовниците на Патриарх Евтимий – митрополит Киприян, Константин Костенечки, Григорий Цамблак, Никодим Тисмански и много други забележителни книжовници – се доизгражда мрежата, достигаща Вилно, Киев и Москва. От нейната атмосфера, пронизана от чувство на православно единство, идват мощни импулси, стимулиращи развитието на книжнината, а с нея – и на цялата духовна култура на народите, населяващи тези територии.

В завладените от османските нашественици балкански земи неизбежната сегментация на тази среда през втората половина на XV в. се проявява и във формирането на отделни локални общности. Пример за такава общност, която съчетава общоправославни духовни измерения и старобългарски книжовни традиции, с географски локален мащаб е мрежата около Владислав Граматик, обединяваща редица забележителни фигури като Димитър Кантакузин и Мардарий Рилски⁴⁶. Тази духовна общност оставя обемисти сборници, в които влизат многобройни старобългарски текстове от Житието на св. Кирил Философ до повестта за пренасянето на мощите на св. Йоан Рилски от Търново в Рилския манастир – един от най-важните възли на тази мрежа от духовно взаимодействие, огнище и пазител на традициите на българската православна култура през вековете на османското владичество. Сборниците на Владислав Граматик като че ли резюмират многовековното развитие на средновековната българска книжовност в навечерието на очаквания от православния свят Апокалипсис.

Използвайки за характеристиката на общностите на Духа съвременна терминология, можем да ги определим като специфичен тип интелектуални мрежови общности, които се пресичат, преплитат и преливат една в друга. Обединени около определени комплекси от идеи и стойности, те изграждат специфична идентичност на своите членове, която им позволява да се разпознават един друг даже и да нямат преки контакти. Такива общности въз основа на просопографски, археографски и културни проучвания могат да бъдат

⁴⁵ **Мейендорф**, И. О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV в. – Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 29. Москва, 1974, с. 291 – 305.

⁴⁶ **Турилов**, А. А. Владислав Граматик. Православная энциклопедия. Т. 9. Москва, 2005, с. 99 – 101; **Атанасова**, Д. Пространство на спомена (Наблюдения върху Панегирика на Мардарий Рилски от 1483 г.). – В: Славяните. Общество, религия, култура. Юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на професор дфн Панайот Карагьозов. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012, с. 272 – 283.

представени не само в общите им териториални и времеви измерения, но и като системи, съдържанието на които определя цялостния облик на съвременната им старобългарска и православна култура.

Сигурен съм, че завръщането на съвременната наука към синтеза на исторически, филологически и културологични методи ще даде възможност да се представи многостранната и плодотворна дейност на тази „общност на Духа“ в пълния ѝ мащаб, като се прецизират конкретните ѝ просопографски параметри и се доуточнят археографските, текстологичните и езиковите характеристики на съответните сегменти от старобългарското книжовно наследство.

Според мен разширяването на списъка от обекти на историческото или историко-филологическото медиевистично изследване с „общностите на Духа“ би могло да направи образа на Българското средновековие по-многоизмерен, по-пълноцветен и по-адекватен на стоящата зад него грамадна и пестра историческа реалност с нейния автентичен и неповторим Дух.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 103, 2018

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 103, 2018

МЯСТОТО, НАРЕЧЕНО БАНИЦА

ЕЛИСАВЕТА МУСАКОВА*

Институт за изследване на изкуствата – БАН

Elissaveta Moussakova. THE PLACE CALLED BANITSA

In the manuscript known as the Banitsa Gospels the colophon of the priest John reveals that it was completed in “St Nicholas, in the place called Banitsa”. Benyo Tsonev suggested, mainly from philological evidence, that this allegedly detailed comment refers to the village of Banitsa near Vratsa (North-West Bulgaria) and its church St Nicholas. Indeed, the scholar also considered other locations of the same name but eventually he and all other researchers after him accepted the Vratsa region as the most probable place of origin of the manuscript. What is more, certain authors ranked Banitsa as a literary centre related to the capital Tarnovo. Not only the peculiarities of the codex, but also the lack of data about any scribal activity in Banitsa or in Vratsa itself in the late thirteenth or early fourteenth century, demand an attempt to confirm or reject Tsonev’s attribution. Starting from the unclear reference “St Nicholas” (church or monastery?), the problematic existence of literary centre of either in/near the village and the evidence of the Greek titles (in Cyrillic script) of the Gospels of Luke and John, the author of this paper reconsiders the question of the manuscripts’ origin. As far as sources were consulted, none of the proposed solutions – the present-day villages Vevi near Florina and Karié near Serres, the metochion Banitsa on Mount Athos and the castle Banishta near Bachkovo Monastery – proved satisfactory; so Tsonev’s arguments remain valid. The reason of this study then lies in the turn of the perspective: the Banitsa Gospels

* Разширен вариант на тази статия беше междувременно публикуван в: *Palaeobulgaria/Старобългаристика*, 2019, № 1, с. 24 – 44.

should not any more be seen as an evidence for a village with scribal activity, but as a departure point towards proving the provenance and establishing the characteristics of a supposed centre in a cultural contact zone. Only in this way will be substantiated either Naumov's and Skomorokhova's opinion of the liturgical novelty of the rubrics and the early date of the manuscript or Vakareliyska's claim of its later composition in the mid fourteenth century and its membership in a group of Gospels preserving a remarkably archaic textological tradition.

Keywords: manuscript, Banitsa Gospels, Vratsa, Vevi, Karié, Mount Athos.

В ръкописа, наречен *Банишко евангелие* (нататък *Бан*)¹, са посочени и името на писача, и мястото, където той е направил преписа (л. 205а): „... Изписа се тази книга в мястото, наречено Баница, в Свети Никола, от мен грешния раб Христов и на неговата майка Богородица, поп Йоан. [...]“². Наглед необичайно обстояните за тази епоха данни повдигат въпроси, които остават без напълно задоволителни отговори, включително и в тази статия, чието заключение повтаря вече изказани мнения. Къде тогава е смисълът от нова публикация? Единствено в това, че мненията за произхода на *Бан* почиват на непълни исторически факти³ и се налага да бъдат преразгледани с надеждата, че някои допълнения и нови акценти върху особеностите на ръкописа ще са стъпка напред към по-точното ситуиране на неговата книжовна среда.

МЯСТОТО БАНИЦА

Филологът Беньо Цонев (1863 – 1926) дава две предположения за неговото местоположение: с. Баница във Врачанско или една от „Тетовските Баници“ в Северна Македония, но посочва и други селища със същото име в Серско, Солунско, Леринско, Неврокопско, Бачковско⁴. В изданието на паметника Екатерина Дограмаджиева и Божидар Райков потвърждават локализацията

¹ НБКМ 847, датиран от края на XIII в. **Момчилов**, И. Сборник от образци за изучаването на старобългарския език. Виена 1865, с. 13 – 20; **Цонев**, Б. Книжовни старини от Елена. // ГСУ, Историко-филологически факултет, XIX, 1923, с. 3, 4, 7 – 30 (с 1 ил.); **Стоянов**, М., **Кодов**, Х. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 3. София, 1964, с. 19; **Дограмаджиева**, Е., **Райков**, Б. Банишко евангелие. Среднобългарски паметник от XIII век. София, 1981.

² В буквален превод. Целия текст и новобългарския превод на бележката вж. у **Христова**, Б., **Караджова**, Д., **Узунова**, Е. Бележки на българските книжовници X – XVIII век. Т. 1. София, 2003, с. 34 – 35, 95, № 30. В оригинала няма определение „църква“.

³ **Мусакова**, Е. Писмо и писачи в българските ръкописи до края на XVII в. София, 2015, с. 55, 58.

⁴ **Цонев**, Б. Книжовни старини...

за врачанското село като най-приемлива, като се позовават, както и техният предшественик, на езикови аргументи⁵.

Врачанската локализация изглежда убедителна и по други причини. Районът е богат на свидетелства за непрекъснат културен живот през хилядолетията⁶, а един важен исторически извор за значението на града през Средновековието е *Врачанският надпис*, приписван на Михаил II Асен (1246 – 1256)⁷ или на Михаил III Шишман Асен (1323 – 1330)⁸. Достатъчни ли са тези и подобни съображения, за да бъде прието без резерви твърдението, че манастир в с. Баница, посветен на „Св. Никола“, е бил важен книжовен център през XIII в., свързан с държавния и църковния център на Втората българска държава?⁹

Извън приписката на поп Йоан липсват сведения за книжовна дейност не само в Баница, но и в друго селище или обител в гъстата манастирска мрежа в района на Враца и Врачанската епископия¹⁰. За посочения период те изобщо са изключително оскъдни¹¹ – такива има за книжовна дейност в Бдин през XIV в.¹² Също, въпреки преданията, разполагаме с малко категорични свидетелства за основаването през Втората българска държава на повечето от близко разположените врачански манастири, потенциални средища или поръчите-

⁵ **Дограмаджиева, Е., Райков, Б.** Банишко евангелие..., с. 17 – 18, 68 – 70.

⁶ От изключително значение е рударската дейност в региона, още от тракийско време.

⁷ **Иванова, В.** Два надписа от Асеневици – Батошовският и Врачанският. // *Известия на Българския археологически институт*, XV, 1946, с. 135 – 144. Няколкото къса от каменния надпис са намерени в пещера до останките от църква „вдясно от самите Вратца“, в която е имало и парчета от стенописи, според Вера Иванова напомнящи търновските. Надписът е сигурното и единствено свидетелство за съществуването на царски манастир в района на Вратица (Враца).

⁸ **Божилков, Б.** Династията на Асеневици. София, 1985, с. 110, 445 – 446; също **Смядовски, С.** Българска кирилска епиграфика IX – XV век. София, 1993, с. 192.

⁹ **Дограмаджиева, Е., Райков, Б.** Банишко евангелие..., с. 70; **Дилова, А.** Банишкото евангелие – средновековен писмен паметник, свързан с историята на с. Баница. – Доклад, Първи самостоятелни четения на Регионално краеведско дружество – Враца 2010 (URL: <https://kraevedivr.alle.bg/%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D1%87%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F/2010/>, 15.05.2017); **Дилова, А.** Баница – село с богата история. Враца, 2013.

¹⁰ В този период тя попада в Бдинската (Видинската) епархия и е подчинена на Бдинската митрополия, с епархии подведомствени на Търновската патриаршия. **Цухлев, Д.** История на града Видин и неговата област (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Оряховско, Вратчанско, Фердинандско, Берковско и Крайна). София, 1932, с. 108 – 109; **Николова, Б.** Устройство и управление на Българската православна църква (IX – XIV век). София, 1997, с. 212 – 216.

¹¹ Срв. по: **Христова, Б., Караджова, Д., Узунова, Е.** Бележки..., вж. също **Гюзелев, В.** Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII – XIV век. (= Съчинения в 5 тома. Т. 4). София, 2014. Най-ранните сведения се отнасят за с. Равне (Рамне) до Охрид, ок. 1230 – 1241 г. и за столицата Търново през 1262 г., 1273 и 1277 г.

¹² **Христова, Б., Караджова, Д., Узунова, Е.** Бележки..., № 59, 62, 101.

ли на книжовна работа¹³. Несигурни са даже данните за манастир или църква с посвещение на св. Никола до/в с. Баница. За местността Манастирището, западно от с. Баница, археологическите проучвания удостоверяват останки от триконхална църква и парчета мазилка със следи от стенописи, а селището е определено като средновековно¹⁴. За посвещението на църквата се поражда съмнението, че с една хипотеза е била доказана друга – данните от приписката в *Бан*, за което се предполага, че е писано в с. Баница, са били приети за доказателство, че банишката църква е именно „Св. Никола“¹⁵. Единственото като че ли по-определено сведение е за оброчище, почитано на Никулден, наблизко до руините от църквата и манастирските постройки¹⁶. Липсата на достатъчно конкретни свидетелства не отменя съждениято, че след възстановяването на Българската патриаршия през 1235 г. освен в столичния град и на Света гора, книжовници усилено са се трудили и другаде, за да осигурят необходимите за богослужението книги¹⁷. Тогава Баница до Враца би могло да е едно от множеството места, където един свещеник е преписал необходима книга, снабдявайки се с извод от столицата, от библиотеката на митрополитското или епископското седалище, или от близък книжовен център, предполагаемо организиран в средновековната Врат[и]ца.

При тази ситуация стана наложително да се проверят подсказаните други локализации на селището Баница. Всички те попадат в контактни зони на славянско и гръцко население, важно обстоятелство с оглед особеностите на *Бан*. В църквата „Св. Никола“ в с. Баница, Леринско (Веви), стенописите датират от 1460 г.; изследванията не откриват по-ранна фаза на градеж, нито са известни данни за селище с такова име от византийския период¹⁸. В полите

¹³ Бистрецкия (Касинец, „Св. Йоан Богослов“ или „Св. Иван Пустий“) (**Василиев**, А. Църкви и манастири из Западна България (= Разкопки и проучвания, IV). София, 1950, с. 80 – 83); „Св. Троица“ (**Михайлов**, С. Разрушеният манастир „Света Троица“ до Враца. // *Известия на Археологическия институт*, XVIII, 1952, с. 297 – 298; книжовната активност там в началото на XVII в. вероятно е симптоматична за възобновяването на старо книжовно средище); Градешничкия; Струпецкия (**Прашков**, Л., **Бакалова**, Е., **Бояджиев**, С. Манастирите в България. София, 1992, с. 121 – 123).

¹⁴ **Бучински**, Д. Триконхалната църква при с. Баница, Врачанско. // *Годишник на Народния музей*, VII, 1942, с. 250 – 251 (паметникът е отнесен по-скоро към периода на османското владичество); **Димитрова**, Д. Археологическите паметници във Врачански окръг. София, 1985, с. 19.

¹⁵ Вж.: **Николова**, Б. Православните църкви през Българското средновековие (IX – XIV в.). София, 2002, с. 77, цит. от: **Аризанова**, С. Селища и селищна мрежа във Видинската област (края на XIII – XIV в.). // *Bulgaria medievalis*, 3, 2012, p. 141 (n. 8); Баница се отбелязва като място „някъде в Североизточна България“.

¹⁶ **Николов**, Б. От Искър до Огоста. София, 1996, с. 9 – 11.

¹⁷ **Георгиев**, Е. Литературата на Втората българска държава. София, 1977, с. 11 – 13; **Гюзелев**, В. Училища, скриптории..., с. 126 – 127.

¹⁸ **Oikonomou**, A. Documentation and Restoration of Hagios Nikolaos in Vevi, Florina.

на планината Еленица, близо до църквите от византийската епоха във Водоча и Велюса и до град Струмица, се намира с. Баница¹⁹, както се предполага – древният Тивериопул; на могила до селцето имало останки от малка църква „Св. Георги“²⁰. Селото Баница (Карие), разположено на ок. 15 км североизточно от Серес, е разрушено през Междусъюзническата война, а българското му население емигрира. Гробът на Гоце Делчев до 1917 г. е бил на поляна, наречена на св. Никола, източно от църквата „Св. Димитър“²¹, а северозападно от селището се намирили развалини от стара църква²². Според едно несигурно сведение останки от римски път водят на север по линията Драма – Серес²³, но от познатата литература не може да се съди за по-богат културен живот там през Средновековието. Близостта до манастира „Св. Йоан Продром“ обаче е фактор, който отговаря на търсената книжовна среда, още повече че през 1345 г. манастирът минава във властта на Стефан Душан²⁴. Прочутият скрипториум, който твърде вероятно се е помещавал в главната църква на манастира²⁵, действа през втората половина на XIV в.²⁶ Обнадеждаващите обстоятелства се

(URL: https://www.academia.edu/7288524/Documentation_and_Restoration_of_Hagios_Nikolaos_in_Vevi_Florina, 16.05.2017); **Paissidou**, M. The Frescoes of Ayios Nikolaos at Vevi: a landmark in the monumental painting of 15th century in Western Macedonia. // *EGNATIA*, 2007, No 11, p. 113 – 128 (URL: http://www.hist.auth.gr/old_hist/sites/default/files/ARX_05_Paisidou_Melina.pdf, 15.05.2017).

¹⁹ **Милетич**, Л. Струмишките манастирски черкви при с. Водоча и с. Велюса. // *Македонски преглед*, 1926, № 2, с. 37.

²⁰ **Злагарски**, В. Пътешествие из Македония. – В: Научна експедиция в Македония и Поморавието 1916. Състав. П. Петров. София, 1993, с. 42.

²¹ Екип „Българско наследство“. Село Баница, Серско. 2016, <http://bgnasledstvo.org/bg/%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%BE-%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B0-%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%BE/> (20.05.2017).

²² **Иванов**, Й. Местните имена между Долна Струма и Долна Места. София, 1982, с. 20.

²³ **Petrova**, S. Nicopolis ad Nestum / Mestum. – In: Ivanov, R. (ed.) Roman Cities in Bulgaria. Corpus of Ancient and Medieval Settlements in Modern Bulgaria. Vol. 1. Sofia, 2012, p. 302 (URL: https://www.academia.edu/4053827/NICOPOLIS_AD_NESTUM_MESTUM, 27.05.2017).

²⁴ В негова простагма от 1345 г., с която дарява собственост на манастира „Св. Анастасия Фармаколитрия“, се посочва, че той е близо до „селската община на Баница“, вж.: **Bénou**, L. Le codex B du Monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès) XIIIe – XVe siècles. Paris, 1998, p. 270 – 271 (No 156). Анотация за същия документ ситуира манастира до Зъхна, а въпросната собственост на братията, свещеници в желиховската (т. е. зъхненската) църква, се намирала в Кастица. **Живојновић**, Д. Регеста грчких повеља српских владара. // *Мешовита грађа/Miscellanea* (Београд), 27, 2006, с. 65 (№ 3) (URL: https://www.academia.edu/1348430/Regesta_gr%C4%8Dkih_povelja_srpskih_vladara, 02.06.2017).

²⁵ **Bakirtzis**, N. Library Spaces in Byzantine and Post-Byzantine Monasteries. // *Modern Greek Studies Yearbook*, 22/23, 2006/2007, p. 43 – 44 (URL: https://www.academia.edu/6391110/Library_Spaces_in_Byzantine_and_Post-Byzantine_Monasteries_, 25.05.2017).

²⁶ Литературата за книжовната дейност в манастира вж. у **Bakirtzis**, N. Library Spaces..., p. 43 – 44, notes 38, 39. Авторът смята, че първоначално библиотеката, където са се препис-

опровергават от изворите, които сочат, че църквата в серската Баница е била „Св. Георги“²⁷. Данните за малкия манастир в „мястото Баница“ на западния бряг на Света гора, около 4 км западно от българския манастир *Зограф*²⁸, не водят извън една незадоволителна хипотеза. Местността е разменната монета, с която се решава дългогодишен спор за земя между обителите *Есфигмен* и *Ватопед*²⁹. Какво е представлявал манастирът в Баница документите не разкриват, но Герасимос Смирнакис е видял там руините на една главна църква и на важни сгради³⁰. Историческите сведения за „манастирчето (μονυδριον) в Баница“ Иван Дуйчев черпи от грамотите на манастира *Есфигмен*, публикувани от Жак Льофор³¹. От една зографска грамота от 1356 г. разбираме, че Баница е посветена на „светите Акиндини“, а хилендарски документ от 1389 г. свидетелства, че патрони са светите изповедници³². Затова допускането, че църква „Св. Никола“ би могла да се свърже с атонската Баница ще трябва или напълно да бъде отхвърлено, или да остане в много дълбок резерв. „Бачковската“ Баница е вероятно крепостта, известна и като Баница, която според Георгиос Цукалас се намира край с. Куклен, където тече топлият извор Баница³³. За първи път е спомената като „кастрон Баниска“ сред даренията в Типика на Григорий Бакуриани. Какво представляват „Брисис и останалите села и селца“, собственост на Баниска, не е описано в Типика и хрисовула³⁴.

вали ръкописи, е била в параклиса „Св. Никола“, над екзонартекса на католикона, вж. с. 41.

²⁷ Според документи единият датиран по-общо в XIV в., а другите два – от 1343 и 1339 г., Баница, „селска община“, е собственост на манастира заедно с църквата „Св. Георги“. **Bénoit**, L. Le codex B..., p. 193 (No 117), 264 (No 152, No 153).

²⁸ **Pavlikianov**, C. The Early Years of the Bulgarian Athonite Monastery of Zographou (980 – 1279) and its Byzantine Archive. Sofia, 2011, p. 43, 49. Вж. още: **Павликянов**, К. Един вековен спор между атонските обители Зограф, Ксенофонт и Есфигмен. Ново документално свидетелство за метосите „Св. Филип“ и Ваница. – Във: Византия, Балканите, Европа. Изследвания в чест на проф. Василка Тъпкова-Заимова (= *Studia balcanica*, 25). София, 2006, с. 536; **Pavlikianov**, C. The Medieval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou. Sofia, 2014, p. 117, 122, 224, 230.

²⁹ Actes d'Esphigménou. Edition diplomatique par J. Lefort. Paris, 1973, p. 83 – 94 (12. Acte du prôtos Issac). Договорът е от 1316 г. Благодаря на о. Козма (Поповски) и Цветан Василев за достъпа до литературата.

³⁰ **Συρρνάκη**, Γ. Τὸ Ἄγιον Ὄρος. Athènes, 1903, цит. по: Actes d'Esphigménou, p. 88. В акт № 13 се споменава „света църква“, вж.: Actes d'Esphigménou, p. 97.26 (13. Garantie des Esphigménites aux moines de Vatopédi).

³¹ С имената Баница/Ваница, Йованица, Боница/Воница, вж.: **Dujčev**, I. Slavica dans les Acta Athoa. I. // *Byzantinobulgaria*, V, 1978, p. 291.

³² **Pavlikianov**, C. The Medieval..., p. 230.

³³ **Гагова**, К. Тракия през Българското средновековие (историческа география). София, 1995, с. 136 – 137. Според нея локализацията остава неясна.

³⁴ **Thomas**, J., **Hero**, A. C. (eds.) Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments. Dumbarton Oaks, Washington D.C. 2000 (Dumbarton Oaks Studies, 35), p. 524, 555 (URL: <https://www.doaks.org/resources/>

Археологическите изследвания в крепостта не са разкрили църковна сграда, но не е изключено в някое от посочените места да се е намирала църква „Св. Никола“. Такова допускане насилва фактите, още повече че отъждествяването на имената Баница и Баница/Баница не е безпроблемно. И накрая, тъй като данните за старини в „теговските Баницы“ (Горна и Долна) са съвсем оскъдни, се връщаме там, откъдето започнахме – при врачанската Баница, най-възможна засега локализация на мястото, фиксирано в *Бан*.

КНИЖОВНИКЪТ ПОП ЙОАН

Неговият почерк има силно индивидуален облик³⁵, който не е открит в други ръкописи. Сред особености на дуктуса се вписва „общата стилизация“ на писмото чрез ограничителните чертици в краищата на буквените стъбла³⁶, към която се добавят и капките, твърде подобни на онези, с които завършват буквените стъбла в различни стилове на гръцкия минускул³⁷. Датираща стойност имат характерни алогографи като тези на **в**³⁸ или **ч**. Паралелите са най-вече с ръкописи от първата половина на XIII в. и от прехода между XIII и XIV в. Специфичен палеографски белег е т. нар. „средна“ носовка³⁹, позната от ръкописи с преобладаващо провинциален произход, отнасяни към първата половина на

[publications/doaks-online-publications/byzantine-monastic-foundation-documents/typ032.pdf](https://www.academia.edu/4947547/The_vakf_institution_in_Rhodope_mountain_in_15-17centuries_-_Chapter_3), 25.05.2017). В индекса Баница е идентифицирана като „in the theme of Phillipoupolis, modern Banista“ (р. 1757), т. е. Баница; вж.: **Борисов**, Д. *Вакъфската институция в Родопите – XV – XVII век*. Пловдив, 2008, с. 168 – 169 (URL: https://www.academia.edu/4947547/The_vakf_institution_in_Rhodope_mountain_in_15-17centuries_-_Chapter_3_%D0%92%D0%B0%D0%BA%D1%8A%D1%84%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0_%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%B2_%D0%A0%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%82%D0%B5_-_XV-XVII_%D0%B2._._%D0%93%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B0_III_, 07.06.2017) за първото споменаване на „село Кьоклене със село Баница“ в иджмал регистъра от 1528 – 1529 г., описващ вакъфа на Шахабеддин паша.

³⁵ Подробно палеографско описание вж. у **Дограмаджиева**, Е., **Райков**, Б. *Баницшко евангелие...*, с. 11 – 14. Пропускам любопитната украса, явно изработена от писача, с частични паралели в сръбски и български ръкописи от края на XIII – първата половина на XIV в.

³⁶ **Дограмаджиева**, Е., **Райков**, Б. *Баницшко евангелие...*, с. 11 – 12.

³⁷ Тази особеност е била забелязана и от Хайнц Миклас при по-ранно негово проучване на ръкописа.

³⁸ Така се пишат и малките червени инициали **В**. Най-близък вариант дава значително по-късен ръкопис, Диалози на Григорий Двоеслов, РНБ Q.I.275, от третата четвърт на XIV в. **Христова**, Б., **Загребин**, В., **Енин**, Г., **Шварц**, Е. *Славянские рукописи болгарского происхождения в Российской национальной библиотеке – Санкт-Петербург*. София, 2009, с. 119 – 121, № 54, табл. ХСVI.

³⁹ Подробно палеографско описание у **Дограмаджиева**, Е., **Райков**, Б. *Баницшко евангелие...*, с. 11 – 14, но те не коментират употребата на този знак. Вж.: **Vakareliyska**, С. *The Curzon Gospel*. Vol. 2. Oxford, 2008, p. 12, 134 – 135.

XIII до първата половина на XIV в.⁴⁰: *Добрейшовото евангелие* (нататък *Добр*), изборния апостол НБКМ 880, *Радомировия псалтир*, *Кюстендилския постен триод*⁴¹, *Рилското Б евангелие*, *Хлудовия паримейник*, *Ягичевия Златоуст*, *Енинския стихирар*, *Кързъновото евангелие*⁴² (нататък *Кързън*) и много други. Датиратата и локализиращата стойност на знака, издаващ несигурност в правописа, не е изяснена⁴³. Липсата на по-точни палеографски паралели прави колеблива датировката на ръкописа, с възможно отместване към XIV в.

Според Хоръс Лънт датировка от XIV в. се оправдава от наличието на по-късни палеографски белези в *Бан*⁴⁴, мнение, което Синтия Вакарелийска подкрепя със своите наблюдения върху изключителната текстологическа близост на *Бан* и *Кързън*⁴⁵. Тя ѝ дава основание да смята извлечената от пасхална

⁴⁰ Също и **Vakareliyska**, С. The Curzon Gospel. Vol. 2, p. 134 и посочения по-ранен руски *Новгородски псалтир* (РНБ Соф. 63) от XII – XIII в. Графемата в заглавие в месецослова на изборното евангелие Зогр. 37 (**Кодов**, Х., **Райков**, Б., **Кожухаров**, С. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора. Т. 1. София, 1985, с. 54 – 55, табл. XLIII), писано с изряден устав от началото на XIV в., се оказва характерен за епохата „маниеризъм“.

⁴¹ В него се срещат и посочената форма на в, и употребата на „средната“ носовка.

⁴² За него ползвам данните у **Vakareliyska**, С. The Curzon Gospel. Vol. 2, p. 134 – 135.

⁴³ Изказвам благодарност към Елена Коцева и Андрей Бояджиев за споделените мнения и насоки. По повод *Рилското Б евангелие* Боряна Велчева (Към среднобългарската палеография. Ръкопис 1/12 от библиотеката на Рилския манастир. // *Palaeobulgaria/Старобългаристика*, 1977, № 3, с. 26) отбелязва, че преписвачът е правел грешки в среднобългарската правописна употреба на голямата и малката носовка, в резултат на което се е получил и този [среден] вариант.

⁴⁴ **Lunt**, H. On Editing Early Slavic Manuscripts: The Case of the Codex Suprasliensis, the Mstislav Gospel and the Banica Gospel. // *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* (Bloumington), 30, 1984, p. 59 – 60, 68 (цит. по: **Вакарелийска**, С. Съвпадения и разлики в текста и в месецослова на два близки евангелски ръкописа: Кързоновото (Видинското) и Банишкото евангелие. // *Palaeobulgaria/Старобългаристика*, 1994, № 1, с. 62 – 63).

⁴⁵ BL Add. Ms 39628, R. Cleminson, comp. The Ann Penington Catalogue. A union catalogue of Cyrillic manuscripts in British and Irish collections. London, 1988, p. 123 – 124, с датировка 1354 (?); вж.: С. Вакарелийска: **Vakareliyska**, С. A Preliminary Comparison of the Curzon and Banica Gospels. // *Oxford Slavonic Papers* (Oxford), n.s. 26, 1993, p. 1 – 39; The Curzon Menology (W. Bulgaria, c. 1354): Anomalies and Archaisms. // *Indiana Slavic Studies* (Bloomington), 1994, No 7, p. 264 – 272; Съвпадения и разлики..., с. 58 – 67; The Lost “Banica Gospel” Folia from Luke and John. // *Polata knjigopisnaja* (Amsterdam), 29 – 30, 1996, p. 50 – 177; Western Bulgarian or Macedonian? The Dobrejšo Gospel. // *Slovo: Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures* (Upsala), 50, 2010, p. 13 – 26 (URL: <http://www2.moderna.uu.se/slovo/Archives/2010-50/Cynthia-slutversion.pdf>, 14.04.2017); The Curzon Gospel. Vol. 1 – 2. Oxford, 2008; Култове и календари в средновековна България. До каква степен култовете на светците са отразени в месецословите? – В: Светци и свети места на Балканите. 1 (= *Старобългарска литература*, 47). София, 2013, с. 313 – 320; Relationships between the Greek Prologue of 1295 and Nine South and East Slavic Calendars. – In: *Vis et sapientia: Studia in honorem Anisavae Miltenova*. Нови извори, интерпретации и подходи в

таблица в ръкописа датировка на *Кързън* ок. 1354 г. за меродавна по отношение на *Бан*, но въпреки убедеността си в неговия по-млад текст, се въздържа от категорично заключение⁴⁶. Още в началото на своите изследвания С. Вакарелийска определя *Кързън*, *Бан* и *Добр*⁴⁷ като западнобългарски и като единственото засега ясно дефинирано текстологично семейство от български четиревангелия за XIII – XIV в. За изработването им и преписването им в общо средище очевидно може да се пита само по отношение на двата по-късни ръкописа, макар че типовете писмо, индивидуалният дуктус, украсата, която е изключително опростена в *Кързън*, сякаш изключват такава връзка. Споделени кодикологически особености обаче са декоративните рубрики на гръцки с кирилска транслитерация, показващи недобро знание на гръцкия език. Двете заглавия пред Лука и Йоан в *Бан* са поместени в съответните заставки на л. 96а и л. 148а. На л. 185б, в края на Йоан, е оформен завършителен надпис на кирилица, в който се смесват двата езика. В *Кързън* (л. 130б) единственото заглавие, оформено по този начин, е към Йоан. Без да са проверени всички източници, се създава впечатлението, че използване на гръцки форми (с гръцки правопис!) на знакови места в българските ръкописи е по-добре подкрепено с примери от XIV в. вероятно във връзка с атонската реформа и както изглежда, книжовниците са го възприели като маниер да се демонстрира висока образованост⁴⁸. Дали *Бан* и *Кързън* са продукт на неособено грамотно подражание в провинциален вариант е само един от поводите да се обърнем пак към темата за книжовното средище, но от гледна точка на неговия „профил“.

КНИЖОВНО СРЕДИЩЕ В С. БАНИЦА, ВРАЧАНСКО?

Наличните факти не разкриват дали поп Йоан е направил инцидентно един препис на Евангелието в (и вероятно за) селището или е работил в или

медиевистиката. София, 2016, с. 350 – 394.

⁴⁶ **Vakareliyska**, С. The Curzon Gospel. Vol. 2, p. 125, 290; Western Bulgarian..., p. 15, датировка от първата четвърт на XIV в.

⁴⁷ От първата половина на XIII в. (1221?), вж.: **Христова**, Б., **Караджова**, Д., **Икономова**, А. Български ръкописи запазени в България XI – XVIII век. Своден каталог. Т. 1. София, 1982, с. 24, № 12; **Цонев**, Б. Добрейшово четвороевангеле. Среднобългарски паметник от XIII в. (= Български старини, 1). София, 1906, с. 7, 23 – 31, 264 допуска производ в днешните северномакедонски земи.

⁴⁸ Сред примерите са тайнописът с гръцки букви в *Тертеровото евангелие* от 1322 г., молитвата на гръцки, вписана от писача поп Филип на л. 38а в *Синодалния претис* на Манасиевия летопис отпреди 1344 – 1345 г., правен за цар Йоан Александър, началото на бележката на книжовника Пръвослав в сборника от 16 слова на св. Григорий Богослов НБКМ 674 от 60-те години на XIV в., писан за логотета Мита, повторението на гръцки на фразата „Христос начало и конец“ под буквения лабиринт в *Норовия псалтир* от първата трета на XIV в., заглавията към евангелията в Зогр. 42 от първата половина на XIV в.

за по-голямо книжовно ателие или средище. Указанието в колофона не уточнява за кого и къде е запълнил необходимостта от тази богослужбена книга – в църква или манастир. По-вероятно е второто: съществуват свидетелства за преписване на ръкописи в манастирските църковни сгради, в специално обособени или налични подходящи пространства⁴⁹. Обръщението на книжовника към отците и братята, макар и стандартно, е формула, която може да сигнализира за манастирското предназначение на ръкописа. Указание за евентуална манастирска употреба е отбелязването в литургичните рубрики на велико повечерие, мефимон⁵⁰.

Независимо от скептицизма спрямо възможността в Баница да е имало значителен център, то поп Йоан трябва да е набавил своя извод⁵¹ или изводи, които са оставили своите следи в ръкописа, от определено „депо“ с образци от гръцки и стари славянски ръкописи⁵². Представа за него дават откритието от С. Вакарелийска нови, но и много архаични текстологични и езикови пластове в *Бан* и *Кързън*, особено показателни в съставите на месецословите в двата ръкописа⁵³, наред с установените процеси на сверяване с гръцки текстове. Важно откритие е предпочитанието при подбора на текстове към „домашната“ редакция на славянското Евангелие, която за скриптория или манастира, където е работил писачът, е т. нар. DBC antigraph, т. е. общият извод за текстологичната фамилия⁵⁴. Поддържаната архаизираща традиция води до върната

⁴⁹ Bakirtzis, N. Library Spaces...

⁵⁰ От гр., букв. „с нами [Бог]“, началните думи на рефрен от службата, които започват да се използват като обозначение на (велико) повечерие, вж. Слива, Е. Часословы Студийской традиции в славянских списках XIII – XV веков. // *Труды Отдела древнерусской литературы*, 51, 1999, с. 95 (http://odrl.pushkinskiydom.ru/LinkClick.aspx?fileticket=3oFr9KtvV_8%3D&tabid=2297, 06.06.2017); Владышевская, Т. Типографский устав и музыкальная культура Древней Руси XI – XII веков. – В: Типографский устав: устав с кондакарем конца XI – начала XII века. Под ред. Б. Успенского. Т. 3. Исследования. Москва, 2006, с. 249. Указанието се намира и в трите ръкописа от семейството, Vakareliyska, С. The Curzon Gospel..., р. 24. Вж. по-специално Скоморохова, Л., Наумов, А. Баницкое евангелие как богослужебный памятник. // *Palaebulgarica/Старобългаристика*, 1985, № 1, с. 73 – 101.

⁵¹ Така нареченият СВ antigraph или много близък до него вариант, Vakareliyska, С. The Curzon Gospel...

⁵² Това не се отнася само до ползваните в *Бан* антиграфи, ако съдим по анализите на Вакарелийска.

⁵³ Архаизмите сочат италианско-гръцки влияния там, където редки римокатолически и константинополски пред-Василиеви (т. е. отпреди Синаксара на император Василий II) вписвания се засичат с месецослови в италианско-гръцки ръкописи от XI в., Vakareliyska, С. The Curzon Gospel..., р. 293. Фактът е установен от Хайнц Миклас, Miklas, H. Kyriellomethodianisches und nachkyriellomethodianisches Erbe im ersten ostslavischen Einfluß auf die südslavische Literatur. – In: Symposium Methodianum. Beiträge der Int. Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des heiligen Method. Herausgegeben von K. Trost, E. Völkl u. E. Wedel (= Selecta slavica, 13). Neuried, 1988, S. 449 – 454.

⁵⁴ Вж.: Dimitrova, M. Cynthia Vakareliyska: The Curzon Gospel. Vols. 1 – 2. Oxford,

констатация, че ако нямаше дата, *Кързън* би бил определен като ръкопис от XIII в., което го превръща в опорна точка за преразглеждането на възприети палеографски критерии⁵⁵.

Въпреки че Вакарелийска не поставя анализите и изводите си в перспективата на светогорските книжовни и литургични реформи от XIII и XIV в.⁵⁶, те имат отношение към тях. Според едно мнение на Лиля Скоморохова и Александър Наумов пределната пълнота в литургичния състав на *Бан*, в съчетание с израза от колофона на поп Йоан „защото бързо писах поради извода“, прави от ръкописа документ на литургичната реформа, проведена в първата половина на XIII в. с активното участие на архиепископ Сава⁵⁷. Макар и негласно, авторите смятат ръкописа за не по-късен, а вероятно и по-ранен от края на столетието, като намекват, че необходимост от същия извод е имало и другаде – ситуация, която не се съгласува с предложената по-късна датировка.

* * *

Очевидно, необходима е корелация между всевъзможните данни, извлечени от *Бан* и *Кързън*, и редакционните промени, съответстващи на по-ранната или по-късната литургична реформа, за да се установят хронологията и идеологията в съставянето на тези паметници. Дали особеностите се вписват в характера на атонската реформа от XIV в. или представляват съзнателно консервативно и архаизиращо явление на текстологично, литургично и графично-орнаментално ниво, противостоящо на официалното течение? В първия случай *Бан* ще се окаже в позицията на ретранслатор на новото, а „мястото Баница“ или близко до него – наистина важен център, където и да се намира. Във втория случай хипотезата за тясна връзка със столицата отпада, но остава

2008: Oxford University Press. ISBN 978-0-19-921677-2 (vol. 1); 978-0-19-921677-9 (vol. 2); 978-0-19-921679-6 (vol. 1 and 2 set), 961 pp. (vol. 1) + 316 pp. (vol. 2): The Edition of the Curzon Gospel: A new step in the study of mediaeval Slavonic written culture. // *Slovo. Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures*, 52, 2011, p. 97 – 103, специално р. 101 (URL: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:469352/FULLTEXT01.pdf>, 07.06.2017).

⁵⁵ **Vakareliyska**, C. The Curzon Gospel..., p. 286 – 287; вж. датировка XIII – XIV в. у **Djourova**, A., **Dujčev**, I. Slavonic Manuscripts from the British Museum and Library. London, 1977, p. 25 – 26, No 1.

⁵⁶ За несъвпаденията между календарите и актуалните култове на светци вж.: **Вакарелийска**, С. Култове и календари..., където основно са използвани *Бан* и *Кързън*.

⁵⁷ **Скоморохова**, Л., **Наумов**, А. Баницкое евангелие..., с. 73 – 101. Според авторите св. Сава възражда Българската църква след униатските ѝ отклонения. Те обаче придават важно значение на израза „в пълнота“ – в оригинала той гласи „а вы наплъньте“. За значението на реформата на св. Сава за развитието на богослужебната книжнина в западно-българските манастири вж.: История на българската средновековна литература. Състав. А. Милтенова. София, 2009, с. 439.

открит ключовият въпрос – кой тогава е църковният център, поддържащ архаичното течение и кое средище набавя образците както за *Бан*, така и за *Кързън*?

За тези съотношения, които произтичат от следваната литургична традиция и засягат времето и мястото на написване на ръкописа и връзката му с *Кързън*, значение има попълването на празнини от палеографски и кодикологически характер. Освен проблематизирането на въпроса със „средната нововка“, трябва да се отчетат и други, извън посочените по-горе, кодикологически особености, като необичайния тип линиране на *Бан*⁵⁸: той отговаря на формулите P4 43D1d и P4 42D1⁵⁹, които показват усложнена мрежа от вертикални и хоризонтални линии, по-характерна за сръбски и гръцки пергаментни ръкописи докъм 60-те години на XIV в.⁶⁰

Изложените съображения обръщат посоката на изследване: вместо доказателство за съществуването на активно книжно средище във Враца/Баница или района, *Бан* е само предпоставка за предстоящо доказване, а както показва събраните данни, локализирането на средището в западнобългарските предели е проблематично, особено що се отнася до очертаната ситуация за евентуален произход в контактна славяно-гръцка книжовна среда.

Следователно поп Йоан, който не е пожелал да ни улесни с посочването на годината, часа и географските параметри на мястото, в което е преписал един голямоформатен и, въпреки недотам умело изработената украса, несъмнено представителен кодекс, с памети на български светци⁶¹, ни предоставя още научни главоблъсканици, като тази кой е „**изводът**“ на *Бан* и кой и къде е бързал да го вземе.

СЪКРАЩЕНИЯ

Зогр.	Библиотека на Зографския манастир, Света гора
НБКМ	Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София
BL	British Library, London

⁵⁸ Вж.: **Дограмаджиева, Е., Райков, Б.** Банишко евангелие..., с. 12, Схема 2.

⁵⁹ Répertoire de réglures dans les manuscrits grecs sur parchemin. Base de données établie par J.-H. Sautel à l'aide du fichier Leroy et des catalogues récents. Turnhout, 1995 (= Bibliologia, vol. 13).

⁶⁰ Изводът е на базата на проучени ръкописи до края на XIV в. в Националната библиотека във връзка с подготовяния от мен корпус на украсените славянски ръкописи. Вж.: **Vakarelijska, С.** The Surzon Gospel..., р. 210 – 211, 225 и др. за текстологични връзки на *Кързън* със сръбски изборни евангелия.

⁶¹ Включително цар Петър – **Дограмаджиева, Е., Райков, Б.** Банишко евангелие..., с. 21 – 22.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 103, 2018

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 103, 2018

ВЛИЯНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВНА ТРАДИЦИЯ ВЪРХУ ИНСТИТУЦИИТЕ НА ДУНАВСКИТЕ КНЯЖЕСТВА (XIV – XVII В.)

ТЕРВЕЛ ПОПОВ

Център към Музея на Софийския университет „Св. Климент Охридски“

Tervel Popov. INFLUENCE OF THE BULGARIAN STATE TRADITIONS ON THE INSTITUTIONS OF THE DANUBIAN PRINCIPALITIES (XIV – XVII CENTURY)

The study compares the elements of the titles of the rulers of Wallachia and Moldavia with the titles and magnificent epithets of the Bulgarian kings. It also presents the similarity between the titles of the number of Wallachian and Moldavian dignitaries and the titles of dignitaries from the Bulgarian Tsardom. A variety of sources are presented: diplomas, annals, epigraphic monuments, travelogues and more. The data testify to the strong Bulgarian influence on the construction of the institutions of the Danubian principalities.

Keywords: Bulgarian Tsardom, Danubian principalities, titles, rulers, dignitaries.

Българската държавна традиция оказва мощно въздействие на Влахия и Молдова в продължение на столетия. Това се дължи на дълготрайното българско политическо и етническо присъствие на север от Дунав в периода VII – XIV в. Дори през втората половина на XIV в. българите контролирали важните бродове на Долен Дунав при двойките крепости Русе – Гюргево, Голям Никопол – Малък Никопол (Холъвник) и Дръстър – Пъкуюл луй Соаре.

ТИТУЛАТУРАТА НА ВЛАШКИТЕ И МОЛДОВСКИТЕ ГОСПОДАРИ

Титулатурните формули и величаещите епитети на влашките и молдовските господари са сходни с тези на византийските василевси и българските царе. Същото може да се каже за названията на титлите и длъжностите и за функциите на редица сановници и служители в Дунавските княжества, които са идентични с названията на титлите и задълженията на длъжностните лица във Византия и България. Показателен е фактът, че под българо-византийско влияние¹ влашките владетелски документи, в които присъстват тези титли, се наричат „хрисовул“² или „оризмо“³.

В една от най-ранните влашки грамоти на български език (1374) Владислав I (Влайку) (1364 – 1377) се назовава „в Христа Бога благоверен воевода Владислав, по Божията милост господин (господар) на цяла Угровлахия“⁴. Пълната титулатура на влашките владетели за пръв път се среща в грамоти на Мирчо I Стари (1386 – 1418): „В Христа Бога благоверен и христолюбив, велик и самодържавен господар на цяла Угровлахия, Йоан Мирчо воевода“⁵. Голямо е сходството на влашката титулатурна формула с титлата на българските царе: „в Христа Бога (благо)верен цар и самодържец на всички българи (и гърци)“⁶. Тази титла е заемка от византийската императорска титулатурна формула ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτορ Ῥωμαίων⁶. Изразът „в Христа Бога (благо)верен“ присъства в: *Търновския надпис* на Иван Асен II (1218 – 1241) „Иван Асен в Христа Бога верен цар и самодържец на българите“⁷; *Виргинската гра-*

¹ Дубровнишката грамота на Иван Асен II е назована „оризмо“ (Ильинский, Г. А. Грамоты болгарских царей. Москва, Синодальная типография, 1911, с. 13, № 1). Други български царски грамоти са наречени „хрисовул“ (Пак там, с. 26, № 4, с. 29, № 6); Дубровнишки документи за историята на България и българите през XIII – XV век. Т. 1 (1230 – 1403 г.). Издание, превод и коментар А. Николов, В. Гюзелев, Е. Костова, П. Данова и С. Хинковски. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 30 – 31, № 1.

² Documenta Romaniae Historica (DRH). B. Țara Românească. Vol. I. București. Ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1967, p. 26, No 9, p. 29, No 10 etc.

³ Ibid., p. 26, No 9, p. 29, No 10, p. 30, No 11 etc.

⁴ Ibid., p. 17, No 6.

⁵ Ibid., p. 28, No 10, p. 30, No 11 etc.

⁶ **Бакалов**, Г. Средновековният български владетел. Титулатура и инсигнии. София, Анубис, 1995, с. 53 – 60; **Николов**, Г. Н. Имперската алтернатива в политическия живот на Българското царство през XIII – XIV в. – В: Личността в историческото развитие. Алтернативата в историята. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1995, с. 116 отбелязва, че между българската и византийската владетелска титла има някои отлики – например присъствието в българската на понятието „всички“ („всички българи“, „всички българи и гърци“, „всички българи и власи“).

⁷ **Златарски**, В. Н. История на българската държава през средните векове. Т. III. Второ българско царство. България при Асеневци (1187 – 1280). София, АИ „Проф. Марин

мота⁸; надписа от Боянската църква (1259 г.)⁹ и печатите на цар Константин Тих – Асен (1257 – 1277)¹⁰ „Константин в Христа Бога верен цар и самодържец на (всички) българи(те) Асен“; *Зографската грамота* (1342 г.) на Иван Александър (1331 – 1371) „Иван в Христа Бога верен цар и самодържец на всички българи, Александър“¹¹; *Мрачката грамота* на Иван Александър от 1 декември 1347 г.¹²; надписи към миниатюри на Иван Александър в българския превод на *Манасиевата хроника* от 1345 г.¹³ и *Лондонското четвроевангелие* от 1356 г.¹⁴ „Иван Александър в Христа Бога благоверен цар и самодържец на всички българи и гърци“; *Рилската грамота* (21 септември 1378 г.)¹⁵ и във *Витошката грамота* (до 1382 г.)¹⁶ на цар Иван Шишман (1371 – 1395) „Иван Шишман в Христа Бога благоверен цар и самодържец на всички българи и гърци“¹⁷. В *Договор на цар Михаил II Асен с Дубровник* от 15 юни 1253 г. титулатурната формула на българския владетел гласи: „светия и верен в Христа Бога цар, самодържец на цялата българска земя, господин Михаил Асен“¹⁸.

Формулата на молдовската владетелска титла се отличава от тази на българските царе и влашките господари. В едни от най-ранните молдовски грамоти владетелят Роман I (1391 – 1394) се титулува „Йоан Роман воевода, по Божията милост велик самодържавен господар, владеещ Молдовската земя от планината до морето“ и „Йоан Роман воевода, велик самодържавен господар

Дринов“, 1994, с. 587 – 596, прил. 5; **Попов**, А. Царевград Търнов. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от търновската „Велика лавра“. Т. 4. София, БАН, 1984, с. 8 – 17, 68, обр. 5.

⁸ **Ильинский**, Г. А. Грамоты..., с. 14 – 19, № 2.

⁹ **Василиев**, А. Ктиторски портрети. София, БАН, 1960, с. 16.

¹⁰ **Йорданов**, И. Корпус на печатите на Средновековна България. София, Агато, 2001, с. 117.

¹¹ **Ильинский**, Г. А. Грамоты..., с. 21 – 23, № 3.

¹² Пак там, с. 24 – 26, № 4.

¹³ **Дуйчев**, И. Миниатюрите на Манасиевата летопис. София, 1962, № 1, л. 1.

¹⁴ **Живкова**, Л. Четвроевангелието на цар Иван Александър. С пълно черно-бяло възпроизвеждане на оригинала и шестдесет и четири цветни факсимилета. София, Наука и изкуство, 1980, табл. II, л. 3, обр. 2.

¹⁵ **Ильинский**, Г. А. Грамоты..., с. 26 – 28, № 5.

¹⁶ Пак там, с. 29, № 6.

¹⁷ В грамотите на сръбските владетели титулатурната формула е сходна: „Стефан Урош, в Христа Бога благоверен крал и самодържец на всички сръбски и поморски земи“ (ок. 1300 г.) (История на българската държава и право. Извори (680 – 1877). Т. 1. Състав. П. Петров, Г. Петрова. Варна, Албатрос, 1996, с. 111), „Стефан [Душан], в Христа Бога благоверен цар и самодържец на сърби, гърци и българи“ (1347) (**Иванов**, Й. Българите в Македония. Фототипно издание. Под ред. на В. Божинов и Й. Заимов. София, Наука и изкуство, 1986, с. 155) и др. Очевидно е влиянието от титлите на ромейските василевски и българските царе.

¹⁸ **Божилков**, И. България и Дубровник. Договорът от 1253 г. София, Гутенберг, 2010, с. 120; Дубровнишки документи I, с. 34 – 35, № 2.

на Молдовската земя от планината до брега на морето¹⁹, но стандартната титулатура на молдовските господари е следната: „По Божията милост ние (...) воевода, господар на Молдовската земя“²⁰. В латиноезична грамота на воеводата Петру II Мушат (1375 – 1391) от 1 май 1384 г. титлата му гласи: „Nos, Petrus waivoda, dei gratia dux Terre Moldavie“²¹. В края на текста на ранните влашки грамоти, независимо от присъствието на формулата „в Христа Бога благоверен“ в началото, титлата на воеводите е сходна с тази на молдовските господари и гласи: „по Божията милост господар“²². В началото на латиноезични грамоти тя е следната: „dei gratia woyewoda Transalpinus...“²³. Постепенно в началото на текста на влашките владетелски документи, както при молдовските, се налага формулата „по Божията милост воевода и господар“ вместо старата „в Христа Бога благоверен“.

В книжовни и епиграфски паметници титлата на молдовските господари е обогатявана с възхваляващи епитети като „благочестив“, „христолюбив“, „боговенчан“ и т. н. Титлата на Стефан III Велики (1457 – 1504) „благочестив и христолюбив Йоан Стефан воевода, по Божията милост господар на Молдовската земя“ присъства в каменен надпис от 1486 г. в господарските палати в гр. Хърлеу²⁴, в надпис върху плащаница, дарена на Добровецкия манастир през 1506 г., чието бродиране започва при Стефан III и завършва при сина му Богдан²⁵, в приписки към богослужебни книги²⁶. Понякога (неофициално) владетелите на Молдова са титулувани и „цар“²⁷.

В грамотите титулатурата на българските царе не изобилства с възхваляващи епитети, но в епиграфски и книжовни паметници от XIII – XIV в. тя е допълнена с определения, идентични с тези в титлите на влашките и молдовските господари. В каменния надпис (1264) от с. Троица, Шуменско, титулатурата на Константин Тих Асен гласи: „благоверния и христолюбив цар Константин и самодържец на всички българи“²⁸; в по-ранния надпис (1259) от Боянската църква същият владетел е величан като „благоверния и благочестив и хрис-

¹⁹ DRH. A. Moldova. Vol. I. Bucuresti, 1975, p. 3, No 2, p. 5, No 4.

²⁰ Ibid., p. 10, No 8, p. 13, No 10, p. 16, No 11 etc.

²¹ Ibid., p. 1, No 1.

²² DRH. B. I, p. 5, No 6, p. 23, No 8 etc.

²³ Hurmuzaki, E., Densușianu, N. Documente privitoare la istoria romanilor. Vol. I. P. 2. București, Stabilimentul grafic I. V. Socecu, 1890, p. 322, No 262, p. 334, No 275.

²⁴ Inscriptiile medievale ale Romaniei. Vol. I. București. Ed. Academia Republicii Socialiste România, 1965, p. 476 – 477, No 575.

²⁵ Ibid., p. 698 – 699, No 1033.

²⁶ Pelin, V. Manuscrise din domnia lui Ștefan cel Mare (II). // *Analele Pytnei*, 2008, No 2, p. 249 – 325.

²⁷ Вж. бел. № 108 – 111.

²⁸ Попконстантинов, К. Старобългарски ктиторски надпис от с. Троица, Шуменски окръг. // *Археология*, 1980, № 4, с. 56 – 65 (самият надпис, с. 57 – 58).

толюбив цар Константин Асен²⁹. Неизвестният автор на каменния надпис от с. Рояк, Провадийско, датиран или в 1253 г. и посветен на цар Михаил II Асен³⁰, или в 1302/3 г. и посветен на Михаил, син на Константин Тих – Асен³¹, възхвалява българския владетел като „багренородния и благоверния и христоролюбивия и самодържеца цар Михаил“. Книжовниците обсипват с ласкаещи епитети цар Иван Александър – „моя благороден, христоролюбив, превисок и [само]държавен господар, прекрасния цар Иван Александър“ (*Попфилинов сборник* от 1345 г.)³², „благоверния и христоролюбивия, превисокия и самодържавния цар на българите и гърците“ (*Лаврентиев сборник* от 1348 г.)³³, „благоверния, христоролюбивия и самодържавния цар“ (*Зографски апостол* от 1358 г.)³⁴, „благоверния и превисокия, самодържавния и христоролюбивия цар“ (*Германов сборник* от 1359 г.)³⁵ и т. н.

Основната разлика в титулатурната формула на влашките и молдовските господари, от една страна, и на българските царе, от друга, е в етническият и географският елемент. В своите титли българските царе владеят население (всички българи и гърци; *omnium Bulgarorum et Vlachorum*), а влашките и молдовските господари – страна (цяла Угровлахия; цялата Угровлашка земя; цялата Молдовска земя). Само в редки случаи има отстъпление от това правило за българските царе. В някои писма до папа Инокентий III (1198 – 1216) цар Калоян (1197 – 1207) се титулува „цар на България“ (*imperator Bulgarie*)³⁶ и „цар на цяла България и Влахия“ (*totius Bulgarie et Vlachie*)³⁷. Г. Николов обяснява географската терминология в титлата на цар Калоян с проникналото покрай интензивната кореспонденция с Римската църква влияние на европейската дипломация, както и с латинския превод на писмата от България³⁸. Стремещът на цар Иван Александър да отрази по разбираем за венецианците начин владенията от него земи може да обясни географско-териториалните понятия в неговата титла, отбелязана в писмото му до венеци-

²⁹ **Златарски**, В. Боянският надпис. – В: **Златарски**, В. Н. Избрани произведения. Т. 2. Състав. и ред. П. Петров. София, Наука и изкуство, 1984, с. 412.

³⁰ **Маргос**, А. Средновековните български надписи при с. Рояк, Провадийско. // *БЕ*, 1976, № 4, с. 296 – 302.

³¹ **Андреев**, Й. Кой е „багренородният“ цар Михаил от скалния надпис при село Рояк, Провадийско? – В: Търновска книжовна школа. Т. 5. В. Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1994, с. 441 – 453.

³² Стара българска литература. Т. 3. Исторически съчинения. Състав. и ред. И. Божилов. София, Български писател, 1983, с. 106.

³³ **Кюев**, К. Иван Александровият сборник от 1348 г. София, БАН, 1981, с. 401.

³⁴ **Иванов**, Й. Български старини..., с. 236, № 5.

³⁵ **Иванова-Мирчева**, Д. „Германов сборник“ – български писмен паметник от X в. в препис от 1359 г. // *БЕ*, 1965, № 4 – 5, с. 316.

³⁶ *Inocentii III papae et Caloiohannis regis. Epistolae*. – В: ЛИБИ. Т. 3. София, БАН, 1965, с. 340.

³⁷ Пак там, с. 334.

³⁸ **Николов**, Г. Н. Имперската алтернатива..., с. 114.

анския дож Андреа Дандоло от 4 октомври 1352 г.: „Александър по Божия милост цар на България и Загора“ (Alessandro per la Dio grazia Re di Bulgaria e del Zagora)³⁹. В *Договора на Михаил II Асен с Дубровник* българският цар е титулуван „светият и верен в Христа Бога цар, самодържец на цялата българска земя господин Михаил Асен“, но понятието „цялата българска земя“ може да се обясни с факта, че договорът е бил изработен в Дубровник според принципите на Дубровнишката канцелария⁴⁰. Географската терминология в българската царска титла, когато е с неофициален характер, присъства и при някои книжовни и епиграфски паметници. В *Разказ от времето на цар Иван Асен II* могъщият владетел е титулуван „благоверния, благочестив и богобоязлив наш цар, владеещия цялата българска земя Иван, Новия Асен, син на предишния Асен Стария“⁴¹. С израза „владеещия цялата българска земя“ неизвестният книжовник иска да подчертае, че царят след Клокотнишката битка обединява и господства над всички земи, населени с българи. В *Станимашкия надпис* (1231) титлата на Иван Асен II гласи: „Асен от Бога въздигнатия цар на българите и гърците, както и на останалите страни“⁴². Изводът, който може да се направи, е: географските понятия в българската царска титулатура се срещат инцидентно и нямат трайна традиция.

Елементите в официалните и неофициалните титулатури на българските царе и феодални владетели и на влашките и молдовските господари са общи. Ще се убедим в това, ако ги разгледаме.

1. Воевода/велик воевода. Титлата се среща още в старобългарските книжовни паметници от IX – X в. В старобългарския превод от X в. на *Всемирна хроника* от Георги Амартол редица длъжности са преведени като „воевода“: στρατηγέτης, στρατηλάτης, στρατιάρχης, στρατολεδάρχηс, στρατηγός, σατράπης, ἀρχιστρατηγός⁴³. Старобългарският преводач на *Хрониката* на Йоан Малала записва, че византийският император Йовиан (363 – 364) „назначи князе и воеводи християни по целия Изток“⁴⁴. В апокрифното съчинение от XI в. *Сказание за светия пророк Исаия* е показано къде в държавната йерархия стоят воеводите: „Тогава [простите] люде ще са като боляри, болярите – като

³⁹ **Гюзелев**, В. Средновековна България в светлината на нови извори. София, Народна просвета, 1981, с. 181; **Николов**, Г. Н. Имперската алтернатива..., с. 114.

⁴⁰ **Божилков**, И. България и Дубровник..., с. 89.

⁴¹ **Кожухаров**, С. Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II. // *Литературна мисъл*, 1974, № 2, с. 128 – 129.

⁴² **Златарски**, В. Н. Асеновият надпис при Станимака. – В: **Златарски**, В. Н. Избрани произведения. Т. 2, с. 359 – 409.

⁴³ **Истрин**, В. М. Книги временья и вбразнья Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Текст, исследование и словарь. Т. 3. Греческо-славянский и славяно-греческий словари. Ленинград, Издательство Академии наук СССР, 1930, с. 33, 166, 171.

⁴⁴ Стара българска литература. Т. 3, с. 125.

воеводи, а воеводите – като царе⁴⁵. Степенуването е ясно: обикновен народ – боляри – воеводи – царе. Може да се предположи, че титлата „воевода“ се е използвала като славянски еквивалент на някоя (или някои) от прабългарските титли и длъжности, които се запазват през цялото съществуване на ранно-средновековна България. Такъв е примерът с титлата „княз“, която е славянски еквивалент на прабългарската „хан“ след Покръстването.

Във възобновеното Българско царство воеводите били областни управители и военни предводители. В надгробен надпис от с. Бояна (1346) се споменава, че починалият Алдимир е син на воеводата Витомир⁴⁶, може би управител на Софийска област. В *Борилския синодик* се чете „вечна памет“ за воеводата Балдю, убит „за вярата на своя господар“⁴⁷ (най-вероятно загинал в сражение с турците). В доклад на унгарския палатин Николай Гара от 2 март 1401 г. е отбелязан българският „капитан“ (т. е. предводител) Богавец, воевода на областта Кривина, който се сражава против унгарците като османски съюзник⁴⁸. В този случай българинът Богавец, изглежда, е провинциален управител с военноадминистративни функции. Приписка от 1454 г. съобщава, че султан Мехмед II Завоевател (1451 – 1481) пленил българския воевода Радич в София⁴⁹. Едва ли Радич е бил хайдушки предводител. По-скоро става въпрос за български първенец, местен управител, съхранил властта и привилегиите си под османска власт и достатъчно силен, за да се наложи самият покорител на Цариград да вземе участие в неговото залавяне.

Малко са сведенията за българската титла „велик воевода“. В *Борилския синодик* се чете „вечна памет“ на великия воевода Константин, замонашил се под името Теодул⁵⁰. По всяка вероятност великият воевода бил пръв военна-

⁴⁵ **Тъпкова-Заимова, В., Милтенова, А.** Историко – апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1996, с. 151, 156.

⁴⁶ **Дуйчев, И.** Из старата българска книжнина [По-нататък: СБК]. Кн. II. София, Хемус, 1944, с. 127, № XXXIX. Вероятно същият воевода Витомир е притежателят на пръстен-печат от XIII – XIV в., намерен при археологически разкопки в една от вътрешните гробници на софийския храм „Св. София“. Върху него са гравирани орел с разперени криле и надписът „Витомиров пръстен“ (**Йорданов, И.** Корпус на печатите..., с. 139).

⁴⁷ **Попруженко, М. Г.** Синодик царя Борила. Одеса, Экономическая типография и литография, 1899, с. 71; **Божилев, И., Тотоманова, А., Билярски, И.** Борилев синодик: издание и превод. София, ПАМ, 2010, с. 168.

⁴⁸ **Кръстев, Л.** Унгарска грамота от началото на XV в., свързана с българската история. – In: Acta musei varnensis. Българските земи през Средновековието (VII – XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Ал. Кузев. 2005, с. 139 – 141.

⁴⁹ **Стојановић, Л.** Стари српски родослови и летописи. Зборник за историј, језик и книжевност српског народа. Кн. XVI. Београд – Сремски Карловци, Штамповано у српској манастирској штампарији, 1927, с. 237, № 695.

⁵⁰ **Попруженко, М. Г.** Синодик царя Борила, с. 71; **Божилев, И., Тотоманова, А., Билярски, И.** Борилев синодик, с. 168.

чалник след царя и го замествал в командването на армията⁵¹. Титлата „велик воевода“ е използвана и за някои от българските царе. В *Похвалата* за цар Иван Александър към *Кукленския (Софийския) песнивец* (1337) българският владетел е наречен „велик воевода“⁵², за да се подчертае мястото му на върховен военачалник на царството. По-нататък авторът на *Похвалата* се обръща към царя с думите: „Радвай се, войноводче!“⁵³. Иван Александровият син Иван Асен, загинал в сражение с османските турци, също е назван „велик воевода“ в надгробния му надпис от църквата „Св. Четиридесет мъченици“⁵⁴.

На север от Дунав през XIII – XIV в. титлата „воевода“ носели влашките и българските водачи на военно-погранични структури, разполагащи с военноадминистративни правомощия на определена територия. Типичен пример в това отношение били воеводите Литовой и Сенеслав. Унгарският управител на Трансилвания имал същата титла – например в свои грамоти трансилванският воевода Ласло Чак се назовава: „Nos, Ladislas de Chak, wayvoda Transyluanus“⁵⁵.

С постепенното обединяване на малките воеводства, подчинени на България или Унгария, и възникването на Влашкото княжество в първите десетилетия на XIV в. и на Молдова през 1359 г. титлата „воевода“ се превърнала в почетна за господарите, а титлата, отнасяща се до владяната от тях страна, била „господин“ („господар“). Въпреки това, „воевода“ е титла, с която те най-често са назовавани в чужди източници. Ето само няколко примера, тъй като са много.

В литовско-руски летописи „воевода“ е владетелската титла на молдовския господар: „Също и владетелят на Молдовската и Бесарабската земя, на влашки език (sic) „воевода“⁵⁶. В чуждоезични документи титлата „воевода“ на влашките и молдовските господари се използва, за да обозначи владяната от тях страна, а не като почетна, както е в грамотите им. Унгарският

⁵¹ Ангелов, Д., Чолпанов, Б. Българска военна история през Средновековието (X – XV век). София, БАН, 1989, с. 215. Билярски, И. Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII – XIV век). София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1998, с. 204 – 206 приема, че великият воевода е бил един от най-висшите сановници във възобновеното Българско царство, но не е убеден, че той е върховен главнокомандващ на войската след царя, тъй като липсват извори, които да потвърждават тази теза. Според него титлата „велик воевода“ в България би могла да бъде давана и като почетно достойнство, без служебни задължения, както е положението във Влахия и Молдова.

⁵² Дуйчев, И. СБК II, с. 69, № XXXIV.

⁵³ Пак там, с. 71, № XXXIV.

⁵⁴ Гошев, Й. Търновски царски надгробен надпис от 1388 г. // *Български старини*. Кн. XIV. София, 1945, с. 7; Попов, А. Царевград Търнов... Т. 4, с. 17 – 23, 71, обр. 8 – 9.

⁵⁵ Hurmuzaki, E., Densuşianu, N. Documente I/2, p. 517, No 428.

⁵⁶ Полное собрание русских летописей. Т. 35. Летописи белорусско-литовские. Москва, 1980, с. 59, 75, 108.

крал Карол Роберт (1308 – 1342) назовава Иванко Басараб „отвъдалпийски воевода“ (woyudam Transalpinum)⁵⁷. В латиноезична грамота на Владислав I (Влайку) от 16 юли 1372 г. титлата на влашкия владетел е същата – woyvoda transalpinus⁵⁸. И Антонио Бонфини нарича в своята История на унгарците Владислав I (Влайку) „Лайк, воевода на Отвъдалпийската част“ (Layci Transalpinarum partium vaivode)⁵⁹. В *Синодално разпореждане на Цариградската патриаршия относно църковните дела в Молдова* от 26 юли 1401 г. господарят Александър I Добри (1400 – 1432) е титулуван „велик воевода на цяла Молдовлахия, господин Александър“ (μεγας Βοεβόδας πάσης Μολδοβλαχίας, κῆρ Ἀλέξανδρος)⁶⁰. В договора на унгарския крал Владислав II (1490 – 1516) от 1503 г. се споменават Молдова (Moldauie) и Влахия (Transalpine) и „техните воеводи“ (eorum Waywodis) Богдан и Раду⁶¹.

На влашките⁶² и молдовските⁶³ монети основно срещаната титла на владетелите също е „воевода“. Понякога е употребявана титлата „велик воевода“ – например за влашкия господар Раду I⁶⁴.

Титлата „велик воевода“ в титулатурата на влашките и молдовските господари често се среща в документи, книжовни и епиграфски паметници. Най-ранното записване на този висок сан за влашки господар е от 1351/2 г. В господарската църква „Св. Николай“ в Арджеш е надраскан надпис – графит за смъртта на Иванко Басараба: „В лето 6860 (1351/2 г.) в Дълго поле [градът е записан само с българското си име!] представи се велики Басараб воевода“⁶⁵. Също едно от най-ранните отбелязвания на титлата е в надгробния надпис на Никола Александър Басараба от Дълго поле (Къмпулунг) (1364). Там неговият баща Иванко Басараба е титулуван „велик воевода Басараб“⁶⁶. Титлата нерядко присъства във влашките владетелски грамоти като „велик воевода“⁶⁷.

⁵⁷ DRH. D. I, p. 36, No 15, p. 39, No 17, p. 41, No 18 etc.

⁵⁸ DRH. B. I, p. 14, No 5.

⁵⁹ Antonius de Bonfinis. Rerum Hungaricarum Decades V. – Латински извори за българската история. Т. 5. Ч. I. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001, с. 141.

⁶⁰ **Гюзелев**, В. Извори за средновековната история на България (VII – XV в.) в австрийските ръкописни сборки и архиви. Т. 1. Български, други славянски и византийски извори. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1994, с. 246 – 247, № 78.

⁶¹ **Гюзелев**, В. Извори... Т. 2. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2000, с. 187, 190, № 121.

⁶² **Илеску**, О. Emisiuni monetare ale Țării Românești din secolele al XIV-lea și XV-lea. // *SCN*, 1958, No 2, p. 303 – 344.

⁶³ **Бырня**, П., **Руссев**, Н. Монеты средновековой Молдавии (Историко – нумизматические очерки). // *Stratum plus*, 1999, No 6, p. 176 – 262.

⁶⁴ **Илеску**, О. Emisiuni monetare..., p. 311, 315.

⁶⁵ **Полевой**, Л., **Федоров**, Г. Археология Румынии. Москва, Наука, 1973, с. 354.

⁶⁶ **Onciul**, D. Originile principatelor Române. București, Stab. de Arte Grafice „Elzevir“, 1899, p. 182.

⁶⁷ DRH. B. I, p. 25, No 9, p. 42, No 17, p. 48, No 20, p. 56, No 24, p. 58, No 25, p. 60, № 26 etc.

В *Житие на св. Йоан Нови Сучавски* Григорий Цамблак назовава молдовския господар Александър I Добри „велик воевода“⁶⁸. Същият владетел е титулуван „велик воевода“ (μεγας Βοεβόδας) в споменатото по-горе *Синодално разпореждане на Цариградската патриаршия*. В приписка към четвороевангелие от 1491 г. е отбелязано, че молдовският господар Александър е „син на великия воевода Стефан“⁶⁹. В различни латиноезични извори епитетът „велик“ е употребен за Стефан III Велики и като елемент от титлата „велик воевода“, и като определение за него във връзка с качествата му на пълководец и държавник: „Stephanus ille magnus, praedecessor tuus“, „Stephanus voievoda magnus“, „Stephani magni voievodaе“, „Stephanus olim ille magnus voievoda“, „Stephanus olim ille magnus“⁷⁰. Всички тези сведения са показателни защо Стефан остава с прозвището „Велики“.

За употребата на титлата „велик воевода“ във Влахия и Молдова има няколко възможни причини: 1. Обединителите на малките воеводства във Влашката низина и в Днестърско-Карпатския регион се назовават „велик воевода“, за да подчертаят върховната си власт над останалите първенци – воеводи. 2. Титлата отразява мястото на господаря като пръв военачалник на княжеството. 3. „Велик“ е величаещ епитет към воеводската титла, който подчертава мощта на господаря и високото му място сред другите владетели от неговия ранг. Разбира се, в този случай епитетът „велик“ е условен за влашките и молдовските воеводи, тъй като те били васали на големите политически сили – Османската империя, Унгария, Полша. Дори Стефан III, силен и авторитетен владетел, бил полски и унгарски васал. Прозвището „Велики“ се отнася за личните му качества и спечелените победи над враговете му.

2. Господин (господар) била титлата на влашките и молдовските владетели, която се отнасяла до владяната от тях страна, докато „воевода“ била личната им почетна титла. В извори на латински език титлата „господин“ („господар“) е предадена като *dominus*, а понякога и като *princeps*⁷¹, със значение на „владетел“, „княз“. Османският ѝ еквивалент е „бег“ („княз“). Така са назовавани влашките и молдовските господари в османските извори⁷². „Господин“ присъства в титулатурата на някои български царе, за да подчертае владетелското им достойнство. В *Договора на цар Михаил II Асен с Дубровник* от 15 юни 1253 г. титлата на българския владетел включва и „господин“. Брашовската грамота на цар Иван Срацимир (1355/6 – 1396/7)

⁶⁸ Русев, П., Давидов, А. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. София, БАН, 1966, с. 106 – 107.

⁶⁹ Pelin, V. *Manuscrite din domnia lui Ștefan...*, p. 277, No 26.

⁷⁰ Gorovei, S. Trei „probleme” din biografia lui Ștefan cel Mare. // *Analele Pytnei*, 2010, No 1, p. 247 – 249.

⁷¹ DRH. B. I, p. 36, No 15; DRH. D. I, p. 280, No 179.

⁷² Pienaru, N. Izvoare otomane privind Moldova lui Ștefan cel Mare. // *Analele Pytnei*, 2009, No 1, p. 27 – 37; *Cronici turcești*, p. 130, 133, 137 – 139 etc.

започва така: „От господина царя Срацимира до жупана Яков, Херман Фолног и Петър Фаингали и всички граждани [на Брашов]“⁷³. Най-характерен е примерът с цар Иван Шишман, който след падането на Търново, изглежда, губи царското си достойнство и между 1393 и 1395 г. се назовава „господин [т. е. господар, владетел] Търновски“. В османски извори той присъства със същата титла, употребявана за влашките и молдовските господари – „бег“⁷⁴. В приписка към осмогласник български владетел също е отбелязан с титлата „господин“. Там тя е записана като „господинчик“. Приписката в тази си част гласи: „Писана бе тази книга в дните на благоверния и христолюбив господинчик Александър, [който произхожда] от две страни от царско коляно, във времето, когато Господ изпрати измаилтяните по лицето на цялата земя, и те дойдоха, и поробиха, и опустошиха [...]“⁷⁵. Според едни изследователи „господинчик“ е титулуван цар Иван Александър⁷⁶, а според други – Александър, първородният син на Иван Шишман⁷⁷.

Титлата „господин“ се е срещала и при българските феодални владетели. В приписка към *Зонара (Кормчая книга)* от 1262 г., преписана по повеля на деспот Яков Светослав, той е назован „великия господин (великаг[о] гдна) Яков Светослав, деспот на българите“⁷⁸. В писмото си до Киевския митрополит Кирил деспотът използва титулатурната формула „господство ми“, която присъства под различни форми в *Киевския препис* и в двата преписа на *Кормчая книга* от сбирката на Румянцевския музей в Москва⁷⁹. Според някои автори славянският вариант на тази формула произлиза от гръцката „деспотство ми“ (δέσποτά μου), възниква в България и оттам прониква в Сърбия⁸⁰. Формата „господство ми“ присъства и в грамотите на влашките и молдовските владетели⁸¹, най-вероятно отново под българско влияние. Изразът „господство ми“ при Яков Светослав може да се свърже и с неговата титла „велик господин“, която подчертава високото му положение на български деспот и мощен

⁷³ **Ильинский**, Г. А. Грамоты..., с. 30, № 7.

⁷⁴ **Петров**, П., **Гюзелев**, В. Христоматия по история на България. Т. 2. София, Наука и изкуство, 1978, с. 201.

⁷⁵ **Дуйчев**, И. СБК II, с. 289, № XCIX; Стара българска литература. Т. 3, с. 111.

⁷⁶ **Божилков**, И. Един осмогласник от времето на цар Иван Александър. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, с. 60 – 65.

⁷⁷ **Дуйчев**, И. СБК II, с. 289, № XCIX; **Ovcarov**, N. Le tsar bulgare Ivan Alexandre II. // *EB*, 33, 1997, No 3 – 4, 119 – 124. Титлата „господинчик“ е деминутив от „господин“ и означава „син на господин“.

⁷⁸ **Ангелов**, Б. Из старата българска, руска и сръбска литература. II. София, БАН, 1967, с. 143, 145.

⁷⁹ Пак там, с. 143, 146.

⁸⁰ **Биярски**, И. Институциите..., с. 42.

⁸¹ DRH. A. I, p. 13, No 10, p. 16, No 11 etc; DRH. B. I, p. 17 – 18, No 6, p. 19 – 20, No 7, p. 22 – 23, No 8 etc.

феодален владетел. И в надпис от църквата в с. Станичене, Пиротско, (1331/2) господарят на Бдинската област Белаур е титулуван „господин“, а съпругата му – „госпожа“. Друг силен български велможа също е назван „господин“. *Ямболският надпис* (1356/7) съобщава, че каменната колона, върху която е изсечен, е поставена от „господин Шишман“, син на Иван-Александровия брат Михаил⁸². Най-вероятно царският племенник бил управител на гр. Дъбилин (дн. гр. Ямбол) и неговата област⁸³.

Влашките и молдовските господари често се титулуват в грамотите си „велик господин“⁸⁴. В надписа от Къмпулунг (1364) воеводата Никола Александър е титулуван „велик и самодържавен господар“⁸⁵. В надписа на гръцки език от XVI в. се подчертава, че молдовският владетел Богдан е „син на великия господар Йоан Стефан воевода“⁸⁶. „Велик господин“ е назван деспот Яков Светослав, но в приписка с неофициален характер. Влашките и молдовските титли „велик господин“ и „велик воевода“, макар много по-ниски рангово, могат да се свържат по смисъл с титлата „велик цар“, употребявана за някои от българските владетели, с която се изтъква водещото им място сред царете. „Велик“ е по същество шаблонен епитет, но за разлика от влашките и молдовските господари, при повечето от българските царе, за които е употребяван, той има основание в техните бележити дела и във важното място на Българското царство в средновековна Европа. Още в *Симеоновия сборник* от началото на X в., познат в руски препис от 1073 г., българският владетел е наречен „великия между царете Симеон“⁸⁷. Кой друг от ранносредновековните български владетели с по-голямо право от цар Симеон може да бъде назван така, не само с неговите претенции за царско достойнство, но и за престола на ромейските василевси? С пълно право титлата „велик цар“ е употребена и за цар Иван Асен II, който след победата при Клокотница поел византийското „наследство“ на Балканите. Така е наречен в *Бориловия синодик*⁸⁸, в Батошевския надпис⁸⁹, в ктиторския надпис на гръцки език от църквата „Св. Архангел

⁸² **Гълъбов**, И. Ямболският надпис. – В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. София, 1960, с. 421 – 426.

⁸³ **Гюзелев**, В. Ямбол в епохата на Първата и Втората българска държава. – В: История на град Ямбол. София, 1976, с. 60; **Божилков**, И. Фамилията на Асеновци (1186 – 1460). Генеалогия и просопография. София, АИ „Марин Дринов“, 1994, с. 237.

⁸⁴ DRH. B. I, p. 28, No 10, p. 30, No 11, p. 50, No 21 и т. н.; DRH. A. I, p. 3, No 2, p. 4, No 3, p. 5, No 4.

⁸⁵ **Onciul**, D. Originile principatelor Române, p. 182.

⁸⁶ **Gorovei**, S. Trei „probleme”... , p. 249.

⁸⁷ **Кувев**, К. Поява и разпространение на Симеоновия сборник. – В: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 1. Изследвания и текст. София, 1991, с. 35.

⁸⁸ **Попруженко**, М. Г. Синодик царя Борила, с. 63 – 64, 67 – 68, 72; **Божилков**, И., **Тотоманова**, А., **Билярски**, И. Борилов синодик, с. 158 – 159, 163, 165.

⁸⁹ **Христов**, Х. Батошевският надпис. // *Археология*, XVIII, 1976, № 4, с. 66.

Михаил“ в Костур (μεγάλον βασιλέως Ασάνη)⁹⁰ и т. н. Независимо че загубил голяма част от царството си, Михаил II Асен, като син и наследник на могъщия Иван Асен II, също е назован „велик цар“ в *Батошевския надпис*⁹¹ и приписка на гръцки език от 1247 г.⁹² В приписка към *Хилендарското евангелие* от 1322 г. български книжовник възхвалява Георги II Тертер като „великия цар Георги, син на великия цар Теодор Светослав“⁹³. Епитетът „велик“ често е прибавян към царския титул на Иван Александър в приписки и похвални слова.

3. Йоан. Най-вероятно името „Йоан“, носено от влашките и молдовските воеводи, произхожда от имената на двамата най-могъщи владетели на възобновеното Българско царство – Калоян (Йоан, Йоаница) и Иван (Йоан) Асен II. Така господарите на Влахия и Молдова изтъкват, че са наследници на силните български царе, владели земите им.

Димитрий Кантемир (1676 – 1723) пише в бележитото си произведение *Описание на Молдова* (1714 – 1716), че молдовските воеводи произхождат от „Йоан, брат на Асен“⁹⁴ (т. е. цар Калоян), а Юрий Венелин (1802 – 1839) подчертава, че почетната титла „Йоан“ идва от „българския крал Йоан“⁹⁵ – събирателен образ между царете Калоян и Иван Асен II. Победите на цар Калоян над ромеи, латинци, унгарци и сърби и властта му в земи на север от Дунав (неговата титла гласи „цар на цяла България и Влахия“ и „цар на всички българи и власи“) могат да бъдат причина името му да се превърне в почетна титла за влашките и молдовските господари. Не по-малки са основанията титлата „Йоан“ да произлиза от Иван Асен II. Значима е ролята му като защитник на отвъддунавските български земи и тяхното православно население. Някои автори свързват българо-унгарските сблъсъци на север от Дунав при неговото царуване с опитите му да възпре католическата инвазия над територии отвъд голямата река, традиционно намиращи се в българската политическа и религиозна сфера на влияние⁹⁶. Друг военен конфликт на цар Иван Асен II северно от Дунав е изключително важен. На територията на дн. Влашка низина той успял да разбие или поне да отблъсне татарите при тяхното нашествие от 1241 г. Отзвукът от този успех срещу непобедимите завоеватели достигнал Западна Европа и намерил място в *Римувана хроника*

⁹⁰ **Василиев**, А. Ктиторски портрети, с. 15.

⁹¹ **Христов**, Х. Батошевският надпис, с. 66. От титлата „велик цар“ се е съхранил само откъсът „вели...“.

⁹² **Гюзелев**, В. Средновековна България..., с. 93.

⁹³ **Иванов**, Й. Български старини..., с. 265, № 101.

⁹⁴ **Cantemir**, D. Descriptio Moldaviae/ Descrierea Moldovei. București. Ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1973, p. 122 – 123.

⁹⁵ **Венелин**, Ю. Влахо-българские или дако-славянские грамоты. Санкт Петербург, Императорская Российская академия, 1840, с. 29 – 30.

⁹⁶ **Senga**, T. Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjárataihoz. // *Századok*, 1988, No 1 – 2, p. 36 – 51.

на Франция от Филип Муске⁹⁷. Делата на българския цар отвъд Дунав, както и големите му териториални придобивки на юг от реката, дават достатъчно основания неговото име „Йоан“ да бъде възприето от господарите на Влахия и Молдова, за да изтъкнат своята приемственост с човека, владял земите, на които по-късно възникват техните княжества. Пример за тази приемственост е фактът, че много влашки и молдовски воеводи били ктитори на манастирите в Света гора и основно на българската обител „Св. Георги Зограф“ по примера на Иван Асен II и други български царе.

Сред ктиторите на Зографския манастир, изографисани в преддверието на съборната църква „Св. Георги Зограф“ от 1817 г., цар Иван Асен II и молдовският господар Стефан III Велики са поставени един до друг⁹⁸. В ктиторския поменик от Хилендарския манастир са записани българските царе „Йоан Асен цар“, „Йоан Калиман цар“ и владетелите на Молдова „Йоан Стефан воевода“, „Йоан Александър воевода“ и „Йоан Радул воевода“, както и родственици на молдовските господари⁹⁹. Приемствеността е повече от очевидна – и в ктиторството, и в общото име „Йоан“.

В *Бориловия синодик* държавната приемственост между Българското царство и Дунавските княжества може да се търси в записването след българските царе на влашки и молдовски воеводи¹⁰⁰.

Името „Йоан“ служило на господарите на Дунавските княжества да легитимират властта си и да покажат нейните дълбоки корени – от българското господство в земите им.

4. Самодържец/самодържавен. „Самодържавен“ бил важен елемент от титулатурата на влашките господари. За пръв път се среща в надписа от Дълго поле (Къмпулунг) (1364) за Никола Александър воевода¹⁰¹. Във влашките владетелски документи присъства често. Едно от най-ранните отбелязвания на величаещия епитет е в грамотата на Мирчо I, съставена на 4 септември 1389 г.¹⁰² В свои грамоти молдовският владетел Роман I единствен се титулува „велик самодържавен господар“¹⁰³. Титлата „самодържец“ присъства в грамоти на

⁹⁷ Chronique rimee de Philippe Mouskes, publiee par le Baron de Reiffenberg. Vol. 2. Bruxelles, 1838, p. 681. Вж. също: **Коледаров**, П. Политическа география на средновековната българска държава. Ч. 2. (1186 – 1396). София, БАН, 1989, с. 64; **Димитров**, Х. Българо-унгарски отношения през Средновековието. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1998, с. 143.

⁹⁸ **Прашков**, Л., **Шаренков**, А. Паметници на културата на Света гора – Атон. София, Български художник, 1987, с. 130, обр. 104.

⁹⁹ **Raun**, R. Pomenirea lui Ștefan cel Mare la mănăstirea Hilendar de la Muntele Athos. Marturii, ipoteze, întrebări. // *Analele Pytnei*, 2011, No 1, p. 350, fig. 3.

¹⁰⁰ **Божилков**, И., **Тотоманова**, А., **Билиарски**, И. Борилов синодик, с. 167, 176.

¹⁰¹ **Onciul**, D. Originile principatelor Române, p. 182.

¹⁰² DRH. B. I, p. 28, No 10.

¹⁰³ DRH. A. I, p. 3, No 2, p. 4, No 3, p. 5, No 4.

Мирчо I. С нея той отбелязва властта си над голямата българска твърдина Дръстър, титулувайки се „самодържец на град Дръстър“¹⁰⁴. Така господарят демонстрира, че с владеенето на един от най-големите градове на Българското царство поема част от българското държавно „наследство“ и се явява приемник на българските царе.

Титлата „самодържец“ била заемка от византийската императорска титла „автократор“ (αὐτοκράτορ) и за пръв път се появява още в ранносредновековна България, в *Битолския надпис* от 1016 г. на цар Иван Владислав (1015 – 1018). Той се нарича „самодържец български“¹⁰⁵, а своя чичо, цар Самуил, назовава „царя самодържавен“¹⁰⁶. Като титла на владетелите на възобновеното Българско царство се среща в царските грамоти, в *Търновския надпис* на цар Иван Асен II, *Договора на Михаил II Асен с Дубровник*, надписа от с. Тройца, надписа от с. Рояк и т. н. „Самодържавен“ присъства като елемент от българската царска титулатура извън официалните владетелски документи. Цар Иван Александър е назован „самодържавен“ в приписки към *Пролог* (1337), *Сборник на поп Филип*, *Лаврентиев сборник*, *Зографски апостол* и др. Цар Иван Срацимир също е наречен „самодържавен наш цар“ в приписка към *Бдински сборник* от 1359/60 г.¹⁰⁷ В тези неофициални извори царската титулатура е пищна, богата с величаещи епитети, сред които „самодържавен“ е един от основните и най-често срещаните.

5. Цар. Никога влашките и молдовските господари не приели тази титла официално, но в някои извори са назовавани с нея. Молдовският владетел Стефан III Велики е наречен „благочестив и христоролюбив цар“ в четвероевангелие от 1473 г.¹⁰⁸ и „цар Стефан“ в приписка към октоих от 1484 г., която съобщава за негов военен конфликт с османците¹⁰⁹. След победата си над османската армия при Васлуй (1475) Стефан III бил посрещнат в Сучава от митрополита и йереите с благословии: „Да живее царят!“¹¹⁰. Съществуват редица причини той да бъде величан с тази най-висока владетелска титла – неговите победи над османските нашественици, ктиторството му на светогорски манастири като българския „Св. Георги Зограф“, с което се изявил като приемник на българските и сръбските царе и на ромейските василевси, ролята му в строителството на църкви и манастири в Молдова и в създаването на книжовни паметници. Тези дела на Стефан III Велики го представят като

¹⁰⁴ DRH. В. I, р. 70, No 32.

¹⁰⁵ Заимов, Й. Битолски надпис на Иван Владислав, самодържец български. Старобългарски паметник от 1015/1016 година. София, БАН, 1970, с. 33.

¹⁰⁶ Пак там, с. 33.

¹⁰⁷ Стара българска литература. Т. 3, с. 109.

¹⁰⁸ Pelin, V. Manuscrise din domnia lui Ștefan..., р. 266, No 15.

¹⁰⁹ Ibid., р. 304, No 55.

¹¹⁰ Славяно-молдавские летописи (XV – XVI вв.). Москва, Наука, 1976, с. 28 (Бистрицкая летопись, 1359 – 1507).

достоеен покровител на православието в тежко време за Югоизточна Европа, страдаща под чуждоверско иго. В молдовски летописи от XVI в. присъстват следните формулировки за господарите на Молдова: „престола на неговото царство“; „прие скиптъра на царството“; „втората година от неговото царство [царуване]“; „царство [царуване] на Илияш“; „царство на Стефан Млади“¹¹¹ и т. н. Тези твърдения показват определена традиция във възвеличаването на молдовските господари и тяхната власт по образец на книжовните паметници на Българското царство. Трябва да се подчертае, че в официалните документи от XIV – XVII в. молдовските владетели са титулувани единствено „господин“ („господар“) и „воевода“ и никога „цар“.

В грамота от 15 юли 1475 г. влашкият воевода Басараб III Стари (1473 – 1477, с прекъсване) нарича държавата си „царство“: „Това напомня на господство ми, че много царе се радваха в царството си, но малцина небесното царство наследиха. Затова се боря не само да управлявам това царство, но и да мисля за бъдещето, така че израсналият благ корен да принесе най-чист плод“¹¹². Това по-скоро трябва да се приеме като условно сравнение с царете, основано на благочестието, отколкото като реална претенция за царско достойнство.

Много е пишна отбелязаната в приписка титулатура на Матей Басараба (1632 – 1654), който е един от най-бележитите господари на Влахия. Той е величан като „озарен от светия небесен Цар и с царски венец увенчан“ и е назван „стълб недвижим на божествените свети Църкви, подобно на втори Константин от светите велики царе на Новия Рим“¹¹³. Въпреки че носил само титлите „воевода“ и „господар“ и бил османски васал, в тази приписка Матей Басараба е изтъкнат като могъщ и благочестив цар, наследник на великите византийски василевси.

6. Благоверен. Титулатурната формула „в Христа Бога благоверен“ е неизменна част от титлата на влашките владетели. За пръв път се среща в грамотата на Владислав I (Влайку) от 1374 г. Същата формула, заемка от византийската, е част от официалната титла на българските царе.

7. Благочестив и христолюбив. „Христолюбив“ е сред основните и най-често срещани величаещи епитети на влашките господари в техните грамоти. Епитетът „благочестив“ също присъства в официалната им титулатура – в грамоти на Мирчо I от 1388 г., 1402/3 г. и 1404/6 г.¹¹⁴; на Михаил от 1417/18 г.

¹¹¹ Вж. Славяно-молдавские летописи и по-специално Славяно-молдавская летопис Макария (1504 – 1551 гг.), 75 – 93 и Славяно-молдавская летопис Евфимия (1541 – 1554 гг.), 94 – 104, които изобилстват от подобни примери.

¹¹² DRH. B., p. 247, No 150.

¹¹³ Panaitescu, P. Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R. P. R. Vol. I. București, Ed. Academia Republicii populare române, 1959, p. 19, No 13.

¹¹⁴ DRH. B. I, p. 25, No 9, p. 58, No 25, p. 63, No 28.

и 22 юни 1418 г.¹¹⁵; на Дан II от 28 февруари 1424 г., 10 септември 1428 г.¹¹⁶ и 16 септември 1430 г.; на Александър Алдея от 17 ноември 1431 г., 9 февруари 1433 г. и 25 юни 1436 г.¹¹⁷ и т. н. Както се вижда, в началото това определение се среща рядко, но постепенно честотата на присъствието му във влашките владетелски документи нараства.

Епитетите „благочестив“ и „христолюбив“ отсъстват от титулатурата на молдовските господари в грамотите, но се срещат в други извори. В *Житието на св. Йоан Нови Сучавски* те украсяват титлата на Александър I Добри¹¹⁸ в контекста на факта, че приема мощите на светеца в престолния си град Сучава. В приписки към богослужебни книги и в надписи от времето на Стефан III Велики, отразяващи основно неговата строителна и дарителска дейност, владетелят почти винаги е назоваван „благочестив“ и „христолюбив“¹¹⁹. В архива на светогорския манастир *Хилендар* се съхранява „Поменик на благочестивите господари на Молдовската земя“, ктитори на манастира, който започва с името на Стефан III Велики¹²⁰. Видно е, че епитетите „благочестив“ и „христолюбив“ за молдовските господари присъстват в много извори, които отразяват тяхната роля за съхраняването и развитието на Православната църква и култура. Но тези определения за владетелите на Молдова често се употребявали и като шаблонни величаещи епитети, независимо дали един господар отговарял на тях.

Епитетът „благочестив“ бил част от официалната титла на българския цар Петър I – върху негови печати е гравирани надписът на гръцки език „†Πέτρος βασι[λεὺς] εὐσ[εβ]ής“ („Петър, благочестив цар“)¹²¹. Благочестието и христолюбието са основните характеристики на българските царе и царици, отбелязани в Бориловия синодик¹²². В Боянския поменик на българските царе и царици владетелите са назовани единствено „благочестиви царе“, а владетелките – „православни царици“¹²³. „Благочестив“ и „христолюбив“ се срещат като величаещи епитети за българските царе в *Боянския надпис*, надписа от Рояк, *Попфилиповия сборник*, *Лаврентиевия сборник*, *Зографския апостол*, *Германовия сборник* и др. Интерес представлява приписка на

¹¹⁵ Ibid., p. 82, No 39, p. 86, No 42.

¹¹⁶ Ibid., p. 102, No 52, p. 115, No 60, p. 128, No 68.

¹¹⁷ Ibid., p. 133, No 72, p. 136, No 74, p. 138, No 77.

¹¹⁸ Русев, П., Давидов, А. Григорий Цамблак..., 106 – 107.

¹¹⁹ Inscriptiile medievale I, 476 – 477, No 575, 698 – 699, No 1033; Pelin, V. Manuscrise din domnia lui Ștefan..., Pelin, V. Manuscrise din domnia lui Ștefan..., p. 249 – 325.

¹²⁰ Raun, R. Pomenirea lui Ștefan..., p. 335.

¹²¹ Йорданов, И. Корпус на печатите..., с. 60.

¹²² Попруженко, М. Г. Синодик царя Борила, с. 60 – 69, 72 – 74; Божилов, И., Тотоманова, А., Билярски, И. Борилов синодик, с. 153, 155, 158 – 160, 162 – 167, 173.

¹²³ Иванов, Й. Поменици за български царе и царици. – В: Иванов, Й. Избрани произведения. Т. 1. Състав. и ред. Б. Ангелов. София, Наука и изкуство, 1982, с. 146 – 147.

гръцки език от *Хилендарското евангелие* (1322) на цар Георги II Тертер. Тя гласи: „На преблагочестивия в Христа Георги [принадлежи тази книга]“ († Εὐσεβεστάτῳ ἄνα Χριστὸν Γεωργίου †), а тази формулировка е сходна с израза „в Христа Бога (благо)верен“¹²⁴.

Епитетите „благочестив“ и „христолюбив“ величавят българските царе в редица творби (разкази, жития, похвални слова и т. н.) в контекста на техните заслуги за Българската църква и православната вяра. В Разказ за събора против богомилите от 1211 г., поместен в *Бориловия синодик*, цар Борил неколкократно е наречен „благочестив“ и „преблагочестив“¹²⁵, за да се подчертае ролята му на защитник на православната вяра срещу ересите. В поместения в *Синодика Разказ за възстановяването на Българската патриаршия през 1235 г.* цар Иван Асен II е възвеличен като „благочестив“ и „христолюбив“¹²⁶ заради неговия основен принос в това значимо дело. „Благочестив“, „преблагочестив“ и „христолюбив“ са главните възхваляващи епитети за царете Асен I, Калоян и Иван Асен II в агиографските творби, посветени на св. Иван Рилски, св. Иларион Мъгленски, св. Петка Търновска, св. Филотея Темнишка, св. Йоан Поливотски¹²⁷. Причината е очевидна – тези български владетели събирали мощите на светците в столицата Търново, превръщайки я в „бого-

¹²⁴ **Иванов, Й.** Български старини..., с. 265, № 101.

¹²⁵ **Попруженко, М. Г.** Синодик царя Борила, с. 60 – 62; **Божилков, И., Тотоманова, А., Билярски, И.** Борилов синодик, с. 153, 155 – 156.

¹²⁶ **Попруженко, М. Г.** Синодик царя Борила, с. 63 – 68; **Божилков, И., Тотоманова, А., Билярски, И.** Борилов синодик, с. 158 – 160, 162 – 163.

¹²⁷ В Проложно житие на св. Иван Рилски в Драгановия миней цар Асен I – Белгун е назван „христолюбивия цар Асен“ (**Иванов, Й.** Български старини..., с. 365, № XXXIX; Стара българска литература. Т. 4, с. 131), в Проложно житие на св. Иван Рилски от Норовия пролог – „благочестивия цар Асен“ (Стара българска литература. Т. 4, с. 132), в Проложно житие на св. Иван Рилски от Стишния пролог – „христолюбивия цар Асен“ и „благочестивия цар Иван“ (Стара българска литература. Т. 4, с. 134), в Пространно житие на св. Иван Рилски от Патриарх Евтимий – „преблагочестивия цар Асен“ и „благочестивия цар Асен“ (**Kalužniacki, E.** Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375 – 1393). With an introduction by Ivan Dujcev. London, 1971, p. 23 – 24; **Иванов, Й.** Български старини..., с. 382, № XLII; Стара българска литература. Т. 4, с. 147). Цар Калоян е наречен „преблагочестив“ в Пространно житие на св. Иларион Мъгленски от Патриарх Евтимий (**Kalužniacki, E.** Werke des Patriarchen..., p. 56; **Иванов, Й.** Български старини..., с. 421, № XLVII, Б; Стара българска литература. Т. 4, с. 107) и Пространно житие на св. Филотея Темнишка, чийто автор е отново българският патриарх (**Kalužniacki, E.** Werke des Patriarchen..., p. 95; Стара българска литература. Т. 4, с. 213). Същият цар е назван „благочестив“ в Похвално слово на св. Йоан Поливотски от Патриарх Евтимий (**Kalužniacki, E.** Werke des Patriarchen..., p. 197). Цар Иван Асен II е величан като „благочестивия български цар Иван Асен“ и „благочестивия цар Иван Асен“ в Пространно житие на св. Петка Търновска от Патриарх Евтимий (**Kalužniacki, E.** Werke des Patriarchen..., p. 69 – 71; **Иванов, Й.** Български старини..., с. 432 – 433, № L; Стара българска литература. Т. 4, с. 198 – 199).

храним“ и „богоспасен“ град. В *Разказ за зографските мъченици* се отбелязва, че при изгарянето на манастирската кула на *Зограф* от латините на 10 октомври 1275 г. са унищожени много книги и скъпоценна църковна утвар, останали от българските владетели Симеон, Петър и Иван Асен II, които са наречени „благочестиви и приснопаметни царе“¹²⁸. В края на творбата отново благочестието е изведено като основно достойнство на българските царе: „С молитвите на тези наши отци, Господ Бог да запази нашите благочестиви и православни царе“¹²⁹ [...]. В *Сводната Зографска грамота* Иван Асен II е наречен „благочестив цар“, за да се подчертае святото му дело като ктитор и покровител на манастира „Св. Георги Зограф“. Същият величаещ епитет присъства в неговата титулатура, записана в грамотата¹³⁰.

8. Боговенчан. В приписка към миней от 1467 г. Стефан III Велики е назван с рядко срещан в писмените извори епитет за молдовски владетел – „боговенчан“¹³¹. Така е наречен цар Иван Александър в *Софийския (Кукленския) песнивец*¹³². В *Лондонското четвроевангелие* същото определение е дадено и на Иван Александър, и на съпругата му, царица Теодора II¹³³. Този величаещ епитет е сходен с елемент от официалната влашка владетелска титулатура, присъстващ само в някои грамоти – „богопомазан“¹³⁴.

Отделните елементи от титлите на влашките и молдовските воеводи свидетелстват за силно влияние от титлите на българските царе, тъй като са идентични. Продължителната българска държавна традиция на север от Дунав не може да не е оказала своето мощно въздействие върху новообразуваните Дунавски княжества, основани на земи, владени дълго време от Българското царство. Титлите на влашките и молдовските господари свидетелстват за това въздействие. То ярко проличава и когато се разгледат титлите на сановниците в Дунавските княжества.

¹²⁸ Иванов, Й. Български старини..., с. 439, № LII; Стара българска литература. Т. 3, с. 83.

¹²⁹ Иванов, Й. Български старини..., с. 440, № LII; Стара българска литература. Т. 3, с. 84.

¹³⁰ Дуйчев, И. Приноси към историята на Иван Асен II. – В: Дуйчев, И. Българско средновековие. Проучвания върху политиката и културната история на средновековна България. София, Наука и изкуство, 1972, с. 297 – 299.

¹³¹ Pelin, V. Manuscrise din domnia lui Ștefan..., p. 254, No 5.

¹³² Дуйчев, И. СБК II, с. 69, № XXXIV.

¹³³ Пак там, с. 150 – 152, № LII.

¹³⁴ DRH. B. I, p. 82, No 39, p. 133, No 72, p. 157, No 91etc.

ИНСТИТУЦИИТЕ ВЪВ ВЛАХИЯ И МОЛДОВА, ИДЕНТИЧНИ ИЛИ СХОДНИ С ТЕЗИ ВЪВ ВЪЗОбНОВЕНОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Влашката и молдовската знат се назовавала с българската титла „болярин“, „боляри“ – славянизирана форма на прабългарската титла „боил“ (мн.ч. боилар). В Хрониката на Теофан Изповедник се посочва, че българският владетел Паган (Кампаган = кавхан?) се среща с Константин V Копроним (741 – 775) заедно със своите боили (βοϊλάδων αὐτοῦ)¹³⁵. Хронистът пише, че хан Телериг отправил 12-хилядна войска и боили в славянската област Берзития¹³⁶. Когато Константин V изпратил флота срещу България (774), двама българи дошли при ромеите да искат мир. Теофан Изповедник предава техните титли като „боил и чигат (чигот)“ (βοϊλᾶν καὶ Τζιγάτον)¹³⁷.

В български епиграфски паметници от езическия период на ранносредновековна България титлата се среща и в различни съчетания: ичиргу боил, кана боила колобър, багатур боила колобър, юк боил¹³⁸.

Сред боилското съсловие се откроявали великите боили. Византийският император Константин VII Багренородни (913 – 959) пише в *За церемониите във византийския двор*, че логотетът задава различни церемониални въпроси на българските пратеници, сред които е: „Как са шестимата велики боили?“¹³⁹. Тези шестима велики боили били людете от най-близкото обкръжение на българския владетел (боилският съвет?), но не били всичките велики боили. В друго свое произведение, *За управлението на империята*, Константин VII пише, че при несполучливия български поход срещу Сърбия в плен падат канартикинът Владимир – Расате и дванадесет велики боили¹⁴⁰. Явно броят на великите боили (боляри) в ранносредновековна България бил значителен.

Болярската титла била сред малкото, пренесени от ранносредновековното във възобновеното Българско царство. В Борилския синодик болярите се делят на велики и мали¹⁴¹.

¹³⁵ **Theophanes**. Chronographia (CSHB). Vol. I. Ex recensione Ioannes Classeni. Bonnae, 1839, p. 673 [= ГИБИ. Т. 3, с. 272].

¹³⁶ **Theophanes**. Chronographia I, p. 691 [= ГИБИ. Т. 3, с. 274].

¹³⁷ **Theophanes**. Chronographia I, p. 691 [= ГИБИ. Т. 3, с. 274].

¹³⁸ **Бешевлиев**, В. Прабългарски епиграфски паметници. София, Издателство на Отечествония фронт, 1981, с. 36, 43, 80, 149.

¹³⁹ **Constantinus Porphyrogenitus**. De ceremoniis aulae Byzantinae. Vol. I. E recensione I. I. Reiskii. Bonnae, 1829 (CSHB), p. 681 [= ГИБИ. Т. 5, с. 222].

¹⁴⁰ **Constantinus Porphyrogenitus**. De thematibus et De administrando imperio (CSHB) III. Recognovit Immanuel Bekkerus. Bonnae, 1840, p. 154 [= ГИБИ. Т. 5, с. 209].

¹⁴¹ **Попруженко**, М. Г. Синодик царя Борила, с. 78; **Божилев**, И., **Тотоманова**, А., **Биярски**, И. Борилев синодик, с. 175.

Велики боляри били великият логотет, епикерният, протовестиарият, великият примикюр, великият комис, столникът и други висши дворцови сановници. Те влизали в болярския съвет (синклит). В Пространното житие на св. Иван Рилски Патриарх Евтимий пише, че цар Асен I с „целия си синклит“ посреща българския църковен глава и мощите на светеца¹⁴². В *Житието на св. Сава* от Теодосий Хилендарец се споменават „царските съветници“ на Иван Асен II¹⁴³.

За избора на цар от българския болярски съвет споменава Георги Акрополит: „Но тъй като българският престол останал без законен наследник, първенците се събрали на съвет и решили да приемат да ги управлява Константин, синът на Тих“¹⁴⁴.

Към „малите“ боляри спадали вероятно както по-нискостоящи дворцови служители, така и представители на столичното и провинциалното болярство. Ктиторските портрети в провинциални църкви може би изобразяват „мали“ боляри – боляринът Рутеш – в пещерната църква (скит) „Св. Марина“ близо до Карлуковския манастир¹⁴⁵, неизвестен болярин – в храма „Св. Никола“ от с. Калотина¹⁴⁶, боляринът Радивой – в църквата на Кремиковския манастир¹⁴⁷, Радослав Мавър – в храма на Драгалевския манастир¹⁴⁸, и др. Част от „малите“ боляри запазили привилегиите си след османското нашествие (Радивой, Радослав Мавър) и вероятно били включени сред спахиите християни.

Димитрий Кантемир пише за болярите в Молдова: „На местния молдовски език те се наричат бояри (Boiari). Тази дума произлиза от изопачената славянска дума бояре (Boliare), с която от старо време славянските народи наричат всички свои велможи [...] Произходът на болярите е неясен поради небрежността на първите молдовски летописци. Но примерите у съседните народи, като сърбите и българите, ни убеждават, че това съсловие е по-древно даже от самото възстановяване [т. е. основаване] на Молдова [...]“¹⁴⁹.

Във Влахия и Молдова болярите също се делили на „велики“ и „мали“. В грамота на молдовския господар Александър I Добри от 28 юни 1401 г. пише: „... всички боляри молдовски, и мали и велики“¹⁵⁰. В грамота на Мирчо I Стари, съставена между 1400 и 1403 г., са отбелязани „болярите на господство ми, великите, също и малите“¹⁵¹.

¹⁴² Kalužniacki, E. Werke des Patriarchen..., p. 24 – 25.

¹⁴³ Петров, П., Гюзелев, В. Христоматия... Т. 2, с. 327.

¹⁴⁴ Georgius Acropolita. Opera. Recensuit Augustus Heisenberg. Lipsae, 1903, p. 152 [= ГИБИ. Т. 8, с. 205].

¹⁴⁵ Васи́лев, А. Ктиторски портрети, с. 40.

¹⁴⁶ Пак там, с. 45 – 46, обр. 20.

¹⁴⁷ Пак там, с. 64, обр. 32.

¹⁴⁸ Пак там, с. 58 – 60, обр. 28.

¹⁴⁹ Cantemir, D. Descriptio Moldaviae/ Descrierea Moldovei, p. 198 – 199.

¹⁵⁰ DRH.A. I, p. 19, No 13.

¹⁵¹ DRH.B. I, p. 50, No 21.

Към великите боляри във Влахия и Молдова спадали великият логотет, великият спатар, пичерникът (пахарникът), столникът, комисът и други висши сановници, редовно присъстващи в господарските грамоти. Те били членове и на боярския съвет (синклит), споменаван в някои документи и хроники¹⁵². В молдовски летописи се посочва, че синклитът избира („събра се целия народ, епископите, чиновначалниците и целия синклит, за да предадат скиптъра на дързостния Стефан“¹⁵³; „и със съвета на [...] целия синклит [избраха] на висотата на царството [...]“¹⁵⁴) и сваля („и убит беше от синклита“¹⁵⁵) воеводите. Кантемир пише, че членове на молдовския боярски съвет през XVII в. са великият логотет, ворникул де цара де жос (управителят на Долна Молдова), ворникул де цара де сус (управителят на Горна Молдова), хетманът, великият постелник, великият спатар, великият пахарник и вистерникът¹⁵⁶. Въпреки промените в дворцовите служби през XVI – XVII в., част от членовете на съвета били добре познатите от грамотите от XIV – XV в. логотет, спатар, пахарник, вистерник. Отбелязаните в грамотите от XIV – XV в. велик столник и велик комис през XVII в. били на първите места в първия ранг на диванните боляри и спадали към великите боляри¹⁵⁷. Службите на всички тези сановници били аналогични с тези във Византия и възобновеното Българско царство. Димитрий Кантемир посочва, че при византийските и молдовските дворцови служители „наименованията са едни и същи, еднакви са и постовете, едни и същи са задълженията им при двора на княза – да му дават съвети и да ги изпълняват, също да управляват държавата и да я пазят, еднаква е грижата им за нуждите и достойнството на двора“¹⁵⁸. Кантемир правилно е схванал това сходство, но изглежда, не е наясно с българското посредничество при изграждането на дворцовия церемониал в Молдовското княжество. Ако разгледаме титлите и задълженията на влашките и молдовските сановници, ще се убедим в силното българско влияние. Разбира се, задълженията на тези дворцови служители се развивали и променяли отчасти във времето.

1. Велик логотет. Във Византия при Палеолозите този служител бил ръководител на дипломатията и канцлер на василевса. Бил натоварен с кореспонденцията на императора с чуждите владетели. Андроник II Палеолог (1282 – 1328) издигнал този сановник от 12-и на 9-и ранг в дворцовата йерархия, между великия стратопедарх и протостратора. Великият логотет

¹⁵² Славяно-молдавские летописи..., с. 90, 92, 98сл. За съвета в Дунавските княжества вж. също Stoicescu, N. Sfarul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV – XVII). București, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1968, p. 14 – 16.

¹⁵³ Славяно-молдовские летописи..., с. 92.

¹⁵⁴ Пак там, с. 90.

¹⁵⁵ Пак там, с. 100.

¹⁵⁶ Cantemir, D. Descriptio Moldaviae/ Descrierea Moldovei, p. 198 – 203.

¹⁵⁷ Ibid., p. 202 – 203.

¹⁵⁸ Ibid., p. 198 – 199.

бил приемник на „λογοθέτης τῶν σερκέτων“. Длъжността била възприета във възобновеното Българско царство и нейният носител най-вероятно изпълнявал същите функции, въпреки че в изворите липсват преки данни. Може със сигурност да се твърди, че българският велик логотет бил сред най-високопоставените дворцови служители. В Бориловия синодик е отбелязан великият логотет Добромир¹⁵⁹. Приписка към *сборник със слова на св. Григорий Богослов* от XIV в. съобщава, че книгата е преписана от книжовника Първослав по повеля на „всепочтения между велможите на Българското царство логотета Мита“¹⁶⁰. Изглежда, този висок сановник не бил само логотет, а велик логотет. Логотетът Филип е споменат в *История* на Йоан Кантакузин като главен участник заедно с протовестиария Раксин (Драгсин = Драгшан?) в заговора за свалянето на цар Иван Стефан от търновския престол¹⁶¹. Ръководното място на Филип в този дворец метеж показва, че той не бил един от логотетите, а велик логотет. Същият сановник е отбелязан в епиграфски паметник от средновековния град Червен¹⁶².

Във Влахия и Молдова службата на великия логотет била обвързана с владетелската канцелария – съставял документите на господаря и бил пазител на големия господарски печат. Влашкият велик логотет е отбелязан за пръв път в грамота на Мирчо I, съставена между 1390 – 1400 г. (*Aldea velichi logofăt*)¹⁶³. За разлика от Влахия, където великият логотет заемал трето място в дворецовата ранглиста след великия бан и дворника¹⁶⁴, молдовският велик логотет имал най-висок ранг сред сановниците. Споменат е за пръв път в грамота на Александър I Добри от 28 юни 1401 г. („Писа Братей логотет“) ¹⁶⁵, но се среща и по-рано, независимо че не е отбелязан с титлата си. В документ на Роман I от 30 март 1392 г. господарят подчертава: „А за твърдост и памет заповядах да бъде закачен нашият голям печат, за да не бъде нарушено

¹⁵⁹ Попруженко, М. Г. Синодик царя Борила, с. 71; Божилков, И., Тотоманова, А., Билярски, И. Борилов синодик, с. 168.

¹⁶⁰ Коцева, Е. Приписка 1350 – 1360 г. в сборник Първослава. // *BBg*, 6, 1980, с. 253.

¹⁶¹ *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris. Historiarum. Cura Ludovici Schopeni* (CSHB). Vol. I. Bonnae, 1828, p. 458 [= ГИБИ. Т. 10, с. 266].

¹⁶² Хаджиев, К. Епиграфските паметници от средновековния Червен и значението им за историята на града. – В: РИМ Русе. Известия, 2006, № 10, с. 87, 90 – 92.

¹⁶³ DRH.V. I, p. 32, No 12. В латиноезични извори влашкият логотет е наречен „secretarins“ (Stoicescu, N. Op. cit., p. 172).

¹⁶⁴ DRH.V. I, p. 37, No 15 (грамота на Мирчо I от 27 декември 1391 г.). В редица грамоти логотетът е поставен след дворника и преди останалите сановници – грамота от 10 юни 1415 г. (DRH.V. I, p. 81, No 38), грамота от 1428 г. (Ibid., p. 114, No 58), грамота от 10 септември 1428 г. (Ibid., p. 129, No 68), и т. н. Има и изключения. Например в грамоти от 1437 г. логотетът е поставен на последно място сред дворецовите служители (Ibid., p. 145, No 82, p. 147, No 83, p. 149, No 85, p. 150, No 86, p. 152, No 87). Но в грамота от 16 септември 1440 г. той отново заема място след дворника и преди другите сановници (Ibid., p. 158, No 91).

¹⁶⁵ DRH.A. I, p. 19, No 13.

[постановлението]¹⁶⁶. В грамота на Александър I Добри от 29 юни 1400 г. е отбелязан служителят Яцко, който поставя господарския печат на грамотата¹⁶⁷. Тези сведения показват, че службата на великия логотет съществувала твърде рано в Молдова. Функциите на молдовския велик логотет като съставител на владетелските документи и пазител на големия печат са показани в една от най-ранните молдовски грамоти (1 август 1403 г.). Александър I Добри подчертава: „А за по-голямо потвърждение на всичко това заповядахме на нашия служител Братей логотет да запише и да закачи нашия печат [...]“¹⁶⁸. В повечето влашки владетелски документи от XIV – XV в. великият логотет е титулуван само логотет, но в някои от тях присъства пълната му титла¹⁶⁹. Отбелязан е и „втори“, или „мали“ логотет¹⁷⁰. В Молдовско-полския летопис (1352 – 1564) се отбелязва, че в средата на XVI в. на молдовския воевода служат трима логотети¹⁷¹. Първият логотет бил великият.

Ето как Димитрий Кантемир описва високото положение и функциите на великия логотет в Молдова: „Великият логотет, който е по-точно да се назове върховен управител на държавната канцелария (*Logotheta magnus, quem recte supremum principatus Cancellarium diceret*), превъзхожда всички останали [дворцови сановници] по отношение на оказваните му почести и се явява председател и ръководител на всички [болярски] съвети. Лично предлага на останалите съветници това, което господарят е заповядал да се обсъди и след съвместното обсъждане докладва на господаря за решението. По-нататък, ако е нужно да отправи молба към господаря от името на всички боляри, сам излага молбата им при пълното мълчание на останалите; затова му е дадено гръцкото название логотет. Освен това, на него принадлежи правото да определя границите на именията, решаването на споровете, възникващи по повод поземлените владения и данъците, вземани от тях. Също така той стои начело на придворните или на тази знат, чийто род още не е получил болярско достойнство“¹⁷².

Евлия Челеби също пише за мястото на молдовския велик логотет сред останалите сановници: „Баш логофет – той е главен сред всички боляри, в неговите ръце е печатът за целия [Молдовски] край“¹⁷³.

Приписка от 25 януари 1665 г. съобщава, че Некулай Бухуш „беше избран за велик логофет в Молдовската земя и поставен над всички боляри“¹⁷⁴.

¹⁶⁶ Ibid., p. 3, No 2.

¹⁶⁷ Ibid., p. 14, No 10.

¹⁶⁸ Ibid., p. 26, No 18.

¹⁶⁹ DRH. В. II, p. 15, No 5, p. 49, No 16, p. 51, No 17 etc.

¹⁷⁰ Ibid., p. 123, No 58, p.127, No59 etc.

¹⁷¹ Славяно-молдавските летописи..., с. 116, 124.

¹⁷² **Cantemir**, D. *Descriptio Moldaviae/ Descrierea Moldovei*, p. 198 – 199.

¹⁷³ **Челеби**, Э. Книга путешествия (Извлечение из сочинения турецкого путешественника XVII века) 1. Земли Молдавии и Украины. Москва, Наука, с. 182.

¹⁷⁴ Panaitescu, P. *Manuscrisele slave...*, p. 371, No 276.

Великите логотети получавали под свое управление богати градове и обширни земи. Влашкият логотет Балдуин в началото на XV в. се разпореждал в Калиакра и вероятно над голяма част от Добруджа след завладяването на областта от Мирчо I Стари¹⁷⁵. Според Д. Кантемир молдовският велик логотет през XV в. управлявал Белград – Маврокастро, най-големия и богат град на княжеството¹⁷⁶.

И молдовските логотети, както българските, поръчвали написването на книги. През 1477 г. е написано четвроевангелие по повеля на молдовския логотет Михаил и неговите братя¹⁷⁷.

2. Мечоносец (спатарий). Титлата идва от названието „*σπαθάριος*“ (мечоносец). Тези служители били телохранители на византийския император. Императорските спатарии били познати от времето на византийския император Теодосий II (402 – 450). В началото на VIII в. „спатарий“ станало титла – император Юстиниан II (685 – 695; 705 – 711) удостоил с нея своя доверен човек, бъдещия император Лъв III (717 – 741). Титлата постепенно изчезнала във Византия през XI – XII в.¹⁷⁸ Тя преминала във възобновеното Българско царство, където се срещала в българския си еквивалент – мечоносец (мечоноша). Върху пръстен-печат от Пазарджишко е гравирани надписът „мечоносец Тагчи“ (+Мечоноша Тагчи)¹⁷⁹.

В грамота на Мирчо I Стари от 10 юни 1415 г. сред висшите сановници е записан „Васе мечоносец“ (Васе мечоноша)¹⁸⁰. По-нататък титлата е записвана най-вече като „спатар“. За една и съща личност понякога са използвани и българското, и гръцкото наименование на титлата. Боляринът Негрил е отбелязан в грамота на влашкия владетел Дан II от 20 март 1429 г. като „Негрил мечоноша“¹⁸¹, а в документ на същия господар от 16 септември 1430 – като „Негрил спатар“¹⁸². Грамота на влашкия владетел Владислав II (1447 – 1456) от 1 август 1451 г. регистрира присъствието на двама спатарии – Димитър и

¹⁷⁵ DRH. V. I, p. 77, No 36.

¹⁷⁶ Cantemir, D. Descriptio Moldaviae/ Descrierea Moldovei, p. 198 – 201.

¹⁷⁷ Pelin, V. Manuscrise din domnia lui Ștefan..., p. 271 – 272, No 20.

¹⁷⁸ The Oxford Dictionary of Byzantium. Vol. 3. New York – Oxford, 1991, 1935 – 1936.

¹⁷⁹ Венедиков, И. Военното и административното устройство на България през IX и X век. София, 1979, с. 52 – 53 смята, че този пръстен е от ранносредновековното Българско царство. Йорданов, И. Корпус на печатите..., с. 142 въз основа на монограмното изписване на името и палеографските особености на някои от буквите правилно го датира в XIII – XIV в. и приема, че неговият притежател Тагчи, мечоносец на българския цар, е куманин или татарин. Същата датировка на пръстена дава и Тотев, К. Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство (1185 – 1396). В. Търново, 2010, с. 120 – 121.

¹⁸⁰ DRH. V. I, p. 81, No 38.

¹⁸¹ Ibid., p. 124, No 64.

¹⁸² Ibid., p. 129, No 68.

Станчул¹⁸³. В документ на същия господар от 2 август 1453 г. се срещат трима спатари, но единият, Станчул, е записан с българското название на титлата си „мечоноша“, а другите, Стоян и Димитър – с гръцкото ѝ название „спатар“¹⁸⁴. Във влашката грамота от 10 юни 1415 г. мечоносецът е отбелязан след бана – дворник, бана, двамата логотети и вистиаря, но преди комиса, столника и пахарника¹⁸⁵. В грамоти от 1428 г. спатарят също е записан след дворника, логотета и вистиаря и преди пахарника, комиса и столника¹⁸⁶, но например в грамота от 20 март 1429 г. е посочен след дворника и преди вистиаря¹⁸⁷. Мечоносецът е разположен сред първите влашки сановници. В някои грамоти той е на второ място след дворника¹⁸⁸, в редица други заема трето място след дворника и логотета¹⁸⁹. В някои извори длъжността се среща под формата „велик спатар“ (*spatharius magnus*)¹⁹⁰, с което се подчертава главното място на нейния носител сред другите мечоносци на владетеля. Служебните функции на великия спатар в Дунавските княжества не се отличавали твърде от задълженията на този сановник във Византия и България. Д. Кантемир пише: „Великият спатар, главният оръженосец на господаря, оглавява спатарията [...] В дните на големите празници, които се наричат владетелски, когато господарят присъства в храма по време на богослужение или в трапезната зала, великият спатар е облечен в златотъкана одежда и с тюрбан, украсен със скъпоценни камъни. По време на светата служба и гощавката обичайно държи меч на господаря“¹⁹¹. При богослужебните церемонии молдовският велик спатар стоял от дясната страна на трона на владетеля, като бил поставил на рамото си сабята на господаря, а в ръка държал неговия меч¹⁹². Вторият спатар носел владетелския меч по време на по-малки празници, а в отсъствие на великия спатар изпълнявал задълженията му. По време на пир церемониалът го задължавал да поеме в определен момент функциите на великия спатар, който му предавал меч на господаря¹⁹³. Третият спатар всекидневно бил до владетеля с

¹⁸³ Ibid., p. 182, No 104.

¹⁸⁴ Ibid., p. 192, No 110.

¹⁸⁵ Ibid., p. 81, No 38.

¹⁸⁶ Ibid., p. 114, No 58, p. 116, No 60.

¹⁸⁷ Ibid., p. 124, No 64.

¹⁸⁸ Ibid., p. 145, No 82, p. 147, No 83, p. 149, No 85, p. 150, No 86, p. 152, No 87, p. 163, No 94, p. 165, No 95 etc.

¹⁸⁹ Ibid., p. 180, No 103, p. 182, No 104, p. 184, No 105, p. 189, No 108, p. 192, No 110, p. 194, No 111, p. 195, No 112, p. 197, No 113 etc.

¹⁹⁰ **Cantemir**, D. *Descriptio Moldaviae Descrierea Moldovei*, p. 200 – 201.

¹⁹¹ Ibid., 200 – 201.

¹⁹² Ibid., p. 228 – 229.

¹⁹³ Ibid., p. 240 – 205.

меч в ръка, за да го брани¹⁹⁴. Още в средата на XVI в. в молдовския двор имало трима спатарии, наречени в Молдовско-полския летопис „мечници“¹⁹⁵.

3. Вистиар (протовистиар). Във възобновеното Българско царство титлата била заимствана от Византия. Ромейският дворцов служител отговарял за личния гардероб (вистиарий) на василевса, но освен владетелските одежди, там се съхранявали и различни скъпоценности, така че той може да бъде характеризирани като отговарящ за императорския гардероб-съкровищница. Личният вистиарий на василевса бил различен от държавната хазна. През IX – XI в. протовистиариите командвали армии, водели преговори и т. н. Ролята на този сановник се увеличила през XI в. От XII в. много византийски благородници били почетени с тази титла, включително някои бъдещи императори (Алексий V, Йоан III Дука Ватаци). През XIII – XIV в. „протовистиарий“ била една от най-високите ромейски титли – император Михаил VIII Палолог удостоил с нея своя племенник Михаил Тарханиот, поставяйки го над великия доместик¹⁹⁶. Единственото сведение за български сановник с титлата протовистиарий дава Йоан Кантакузин. В своята *История* той пише за протовистиария Раксин, който заедно с логотета Филип е главният участник в свалянето на цар Иван Стефан от престола¹⁹⁷ – показателен факт за важното място на Раксин в търновския двор. В грамота на цар Иван Александър за манастира „Св. Никола“ в Несебър българският владетел отбелязва: „Поради това собственоръчно дарува злато от вистиария на моето царство“¹⁹⁸. И. Билярски основателно приема, че протовистиарият отговаря за царските финанси, защото в грамотата с „вистиарий“ се обозначава не служител, а владетелската хазна¹⁹⁹. Във Влахия и Молдова вистиарниците също като във Византия и България отговаряли за владетелския гардероб-съкровищница. В грамота на Мирчо I от 1392 г. титлата е записана като „протовистиар“²⁰⁰, но най-вече се среща под формата „вистиар“. В някои влашки документи са отбелязани двама сановници с тази длъжност – протовистиар Попшор и вистиар Шърбан²⁰¹ в грамота на Мирчо I от 8 януари 1392 г., Шербан вистиар и Манчул вистиар²⁰² в грамота на същия владетел от 11 май 1409 г. и т. н. В грамота на молдовския господар Александър I Добри от 29 юни 1400 г. е записан „Хораец вистиарник“²⁰³. В грамота на Мирчо I, съставена между 1389 – 1400 г., висти-

¹⁹⁴ Ibid., p. 206 – 207.

¹⁹⁵ Славяно-молдавские летописи..., с. 116, 124.

¹⁹⁶ The Oxford Dictionary... Vol. 3, p. 1749.

¹⁹⁷ *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris*. Historiarum. Vol. I, p. 458 [= ГИБИ. Т. 10, с. 266].

¹⁹⁸ Дуйчев, И. СБК II, с. 144 – 145.

¹⁹⁹ Билярски, И. Институциите..., с. 161 – 162.

²⁰⁰ DRH.B. I, p. 43, No 17.

²⁰¹ Ibid., p. 43, No 17.

²⁰² Ibid., p. 75, No 35.

²⁰³ DRH.A. I, p. 14, No 10.

аря е записан след столника²⁰⁴, но в други влашки владетелски документи е отбелязан преди столника, пичерника (пахарника), мечоносеца, комиса, питаря²⁰⁵. В немалко грамоти е посочен след мечоносеца²⁰⁶. В някои от най-ранните молдовски грамоти вистиарят присъства между дворника и столника²⁰⁷, а в грамота от 28 януари 1409 г. първият вистиар е записан след дворника и преди столника, чашника, постелника и втория вистиар²⁰⁸. В средата на XVI в. на господаря на Молдова служели трима вистиари²⁰⁹. В манастира *Слатина* е запазена надгробната плоча от 1582 г. на Ирина, дъщеря на молдовския сановник Йоан Соломон, който носи титлата „велик вистерник“²¹⁰.

В Молдова великият камараш впоследствие поел функциите на отговарящ за личната господарска хазна, отделена от държавната²¹¹. За разлика от вистиарника, той принадлежал към „малките“ боляри²¹². За държавната хазна отговарял вистиарникът. Д. Кантемир го определя като „главен хазнатар“ (thesaurarius magnus). „Той събира – пише молдовският благородник – паричните държавни приходи и ги изразходва по заповедите на владетеля. Води отчет за приходите и разходите. Всички писари на хазната, обикновено наричани дяци на хазната, се подчиняват на неговите заповеди“²¹³. Евлия Челеби също пише за функциите на вистиаря: „В неговите ръце са всичките богатства и хазната“²¹⁴. В Молдовско-полския летопис тримата вистиари са назовани „ковчежници“ (podskarbich)²¹⁵.

4. Велик комис. Тази титла била пренесена във възобновеното Българско царство от Византия. Във Византийската империя комисът на конюшните (κόμης τοῦ σταύλου) бил висш сановник, отговарящ за конете, нужни за императорския двор и армията. Византийският комис на императорските коне изпълнявал церемониални задължения – през XIV в. заедно с протостратора държал коня на василевса, докато той се качвал на седлото. Понякога бил на товарен с важни държавни задачи²¹⁶.

²⁰⁴ DRH. В. I, p. 30, No 11.

²⁰⁵ Ibid., p. 43, No 17, p. 81, No 38, p. 111, No 56, p. 114, No 58, p. 116, No 60.

²⁰⁶ Ibid., p. 124, No 64, p. 145, No 82, p. 147, No 83, p. 149, No 85, p. 150, No 86, p. 152, No 87.

²⁰⁷ DRH. А. I, p. 14, No 10, p. 16, No 11.

²⁰⁸ Ibid., p. 35, No 24.

²⁰⁹ Славяно-молдавские летописи..., с. 116, 124.

²¹⁰ Inscrupțiile medievale... Vol. I, p. 516, No 628.

²¹¹ **Билярски**, И. Институциите..., с. 159.

²¹² **Cantemir**, D. Descriptio Moldaviae/ Descrierea Moldovei, p. 208 – 209.

²¹³ Ibid., p. 200 – 203.

²¹⁴ **Челеби**, Э. Книга путешествия 1, с. 183.

²¹⁵ Славяно-молдавские летописи..., с. 116, 124. В някои грамоти влашкият велик вистиар също е наречен „велик съкровищник“ (DRH. В. XXIV, p. 252, No 189).

²¹⁶ The Oxford Dictionary of Byzantium. Vol. 2. New York – Oxford, 1991, p. 1140.

За присъствието на велик комис в възобновеното Българско царство може да се съди от сведенията в някои български царски грамоти за „комис с коне“²¹⁷ и „комиси“²¹⁸, които вероятно били служители на великия комис. Предполага се, че *comestabulus Sergius*, споменат в кореспонденцията на папа Инокентий III и архиепископ Василий, е изпълнявал службата на велик комис в търновския двор²¹⁹. Важната мисия, възложена на Сергей – заедно с презвитер Константин да се срещне с папата в Рим като част от преговорите между цар Калоян и Папството – е показателна за високото му място сред българските сановници. Открит е и пръстен – печат от сребро с позлата край с. Жълъд, Шуменско, на „Димитър, комис царичин“²²⁰. Явно Димитър бил комис на българската царица. Според И. Билярски титлата „велик комис“ в Дунавските княжества е пряка заемка от Българското царство²²¹. В грамота на Мирчо I от 10 юни 1415 г. за пръв път във Влахия се среща тази титла, носена от болярина Станчул²²². В грамота на молдовския воевода Стефан II от 14 април 1435 г. присъства комисът Станчул²²³. В много влашки²²⁴ и молдовски²²⁵ владетелски документи комисът заема последно място сред висшите служители. Все пак в грамотите има големи колебания за неговото място. В някои влашки документи е дори на четвърта позиция, непосредствено след тримата най-висши служители – великия бан, великия дворник и великия логотет. В ранните грамоти от Влахия този сановник е определен само като „комис“, но в документи от края на XV и началото на XVI в. (15 април 1498 г., 11 януари 1505 г., 3 февруари 1507 г. и т. н.) вече присъстват великите комисии с имена Данчул и Пръвул²²⁶. В Молдовско-полския летопис са отбелязани трима комисии на господаря на Молдова, наречени и „конюши“²²⁷. Първият от тях е великият комис. От манастира *Слатина* произхожда надгробна плоча (1601) на Думитрашко, син на молдовския болярин Апостолаке, носещ титлата „велик комис“²²⁸. Явно в светата обител били погребвани видни молдовски боляри и членове на техните семейства. Д. Кантемир нарича първия от комисите

²¹⁷ Ильинский, Г. А. Грамоты..., с. 18, № 2.

²¹⁸ Пак там, с. 29, № 6.

²¹⁹ Билярски, И. Институциите..., с. 186.

²²⁰ Тотев, К. Златни пръстени-печати..., с. 131 – 132.

²²¹ Билярски, И. Институциите..., с. 184.

²²² DRH. В. I, p. 81, No 38.

²²³ DRH. А. I, p. 193, No 139.

²²⁴ DRH. В. I, p. 176, No 101, p. 180, No 103, p. 182, No 104, p. 184, No 105, p. 189, No 108, p. 192, No 110, p. 194, No 111, p. 199, No 115 etc.

²²⁵ DRH. А. I, p. 193, No 139, p. 196, No 142, p. 198, No 143, p. 199, No 144, p. 201, No 145 etc.

²²⁶ DRH. В. I, p. 461, No 283; DRH. В. II, p. 68, No 29, p. 109, No 51 etc.

²²⁷ Славяно-молдавские летописи..., с. 116, 124.

²²⁸ *Inscriptiile medievale...* Vol. I, p. 520, No 634.

„велик комис, главен конюшник“ (comis magnus, stabuli praefectus) и пише, че „под негово наблюдение се намират всички княжески конюшни, инструментите, слугите, ковачите, майсторите, приготвящи каляските“. С това не се изчерпвали задълженията на великия комис. Той отговарял за обширното пащице Бранище при Прут и за събирането на сеното за нуждите на княжеския двор²²⁹. Вторият комис замествал великия и имал задължението да наблюдава владетелската конюшня. Когато молдовският господар се отправял на път, той приготвял и довеждал коня му. Получавал една трета от доходите на великия комис²³⁰. Третият комис имал същите задължения²³¹. При походи или тържествени процесии на молдовския владетел през XVII в. комисите били сред неговото най-близко обкръжение – от дясната му страна, заедно с ватафите на придворните слуги²³². На владетелката на Молдова служел един комис, който се грижел за нейните коне, каляски и конюшня²³³.

5. Столник. Титлата е документирана във възобновеното Българско царство само веднъж – върху златен пръстен-печат, открит в Търново, е гравирани надписът „Слав, столник царев“²³⁴. Тя била заимствана в България от византийската „ὁ ἐπι τῆς τραπέζης“. Този ромейски дворцов служител по време на императорските пиршества въвеждал гостите и се грижел за поднасянето на ястията на трапезата. От XIII в. ὁ ἐπι τῆς τραπέζης била висша дворцова титла, с която били удостоявани представители на видни византийски фамилии²³⁵.

Столникът се грижел за царската трапеза, като се разпореждал с многобройна прислуга. Както във Византия, така и в Българското царство този дворцов сановник често бил близък родственик на владетеля²³⁶.

Титлата била сред малкото, навлезли от Византия във възобновеното Българско царство, които имали български еквивалент. В Дунавските княжества също се срещала като „столник“. В грамота на Мирчо I, написана между 1389–1400 г., тази титла се среща за пръв път – записан е столник Бериндей²³⁷. В Молдова най-ранното отбелязване на такъв дворцов служител е в грамота на господаря Роман I от 18 ноември 1393 г.²³⁸ В грамотата на Мирчо I, написана

²²⁹ Cantemir, D. Descriptio Moldaviae Descrierea Moldovei, p. 202 – 203.

²³⁰ Ibid., p. 206 – 207.

²³¹ Ibid.

²³² Ibid., p. 226 – 227.

²³³ Ibid., p. 210 – 211.

²³⁴ Йорданов, И. Корпус на печатите..., с. 141 – 142.

²³⁵ The Oxford Dictionary of Byzantium. Vol. 1. New York – Oxford, 1991, 722 – 723.

²³⁶ Николов, Г. Н. Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.). София, 2011, с. 146 – 147 извежда хипотезата, че столник Слав най-вероятно е баща на деспот Алексей Слав, родственик на Асеневици.

²³⁷ DRH.B. I, p. 30, No 11.

²³⁸ DRH.A. I, 5 – 6, No 4.

между 1389 – 1400 г., столникът е отбелязан преди вистиаря²³⁹. Във владетелски документ от 8 януари 1392 г. столникът е записан след вистиарите, но преди пичерника, питаря и пивничеря²⁴⁰. В немалко ранни грамоти след столника са пахарникът и комисът²⁴¹, въпреки че в някои документи (например от 1428 г.) те са поставени преди него²⁴². Постепенно този влашки сановник се утвърждава на място в ранглистата, което не е сред първите. В много грамоти от Влахия заема една от последните позиции, като след него е само постелникът (или постелниците), известен също като страторник. В доста молдовски грамоти столникът е на предпоследно място, само преди комиса²⁴³. Столникът във Влахия и Молдова имал същите функции като във Византия и България. Д. Кантемир назовава великия столник „главен трапезник“ (supremus dapifer) и отбелязва, че той „управлява кухнята на господаря и всичките ѝ слуги“ (principis culinae et cunctis eius ministris praeest). В празнични дни и в други тържествени случаи великият столник разпределял ястията на господарската маса, предварително ги опитвал и обслужвал трапезата до третата чаша. Освен различните други доходи, той получавал определено количество от хранителните припаси във владетелската кухня²⁴⁴.

6. Пичерник (пахарник, чашник). Титлата „пичерник“ във Влахия е изменено название на „епикерний“. Службата на епикерния преминала във възобновеното Българско царство от Византия. Задължението на този византийски сановник било да се грижи за владетелските вина и да налива по време на гошавки. Името му произхожда от глагола „смесвам“. При династията на Комнините с тази титла били удостоявани и родственици на василевса. Важността на титлата нараснала от XIII в., когато епикерният поел и някои други задължения, свързани с императорската трапеза²⁴⁵. В България тази служба също често била изпълнявана от близки родственици на царя. За това свидетелства откритият край гр. Айтос златен пръстен от XIII в. с надпис „Петър епикерний, братовчед царев“²⁴⁶. Други български епикернии са споменати в Бориловия синодик (монах Силвестър, бивш епикерний на цар Иван Александър)²⁴⁷ и в Шуменския надпис от времето на цар Иван Шишман (великият

²³⁹ DRH.V. I, p. 30, No 11.

²⁴⁰ Ibid., p. 43, No 17.

²⁴¹ Ibid., p. 111, No 56, p. 116, No 60, p. 124, No 64.

²⁴² Ibid., p. 114, No 58.

²⁴³ Вж. общо DRH. A. II etc.

²⁴⁴ Cantemir, D. Descriptio Moldaviae Descrierea Moldovei, p. 202 – 203.

²⁴⁵ The Oxford Dictionary... Vol. 3, p. 1679.

²⁴⁶ Йорданов, И. Корпус на печатите..., с. 140.

²⁴⁷ Попруженко, М. Г. Синодик царя Борила, с. 71; Божилов, И., Тотоманова, А., Билярски, И. Борилев синодик, с. 168.

епикерний Срацимир)²⁴⁸. Най-вероятно този дворецов служител изпълнявал същите функции както във Византия. Във всеки случай бил сред най-високопоставените български сановници. Службата на епикерния преминала във Влахия с първоначално название „пичерник“, което представлява транслитерация на гръцкото „πικερνις“, вероятно през българския „епикерний“. В една от най-ранните влашки грамоти (8 януари 1392 г.) е отбелязан Коста пичерник²⁴⁹. Впоследствие този служител в Дунавските княжества бил наричан най-често „пахарник“ и „чашник“. В грамота на Мирчо I от 10 юни 1415 г. за пръв път се среща сановник с титлата „пахарник“ (Гергин пахарник)²⁵⁰. Молдовският владетел Александър I Добри отбелязва в грамота от 28 юни 1401 г. своя болярин Гораец чашник²⁵¹. От названието на титлата личи, че сановникът се е занимавал с виното на владетеля. Както във Византия и България, той бил сред високопоставените влашки и молдовски дворецови служители и сред приближените до владетеля, който трябвало да има пълно доверие в човека, грижещ се за виното му. В повечето влашки грамоти от XIV – XV в. пахарникът е поставен след дворника, логотета, вистиаря, спатаря (често си разменят местата с някои сановници)²⁵². В много молдовски владетелски документи е записан след логотета, дворника, вистиаря и столника²⁵³. Д. Кантемир нарича молдовския велик пахарник „главен виночерпец“ (*supremus pincernia*) и описва задълженията му: „В празнични дни подава на господаря първата чаша вино, а също така заповядва на останалите виночерпци. Занимава се с всички лозя на господаря, дава разпореждане за тяхното своевременно обработване и за събирането на гроздето. Стои начело на всички лозари в Молдова и на никого в цялата страна не се разрешава да бере даже своето грозде, ако няма позволение за това от великия пахарник“²⁵⁴. По време на владетелското пиршество сановникът пръв поемал чашата на господаря и опитвал, отливайки вино от нея в малък бокал²⁵⁵. В Молдова впоследствие се появили втори и трети пахарник. Вторият пахарник замествал великия. В негово отсъствие подавал чашата на господаря²⁵⁶. Освен това се грижел за владетелските лозя в Хуш²⁵⁷.

²⁴⁸ Попконстантинов, К., Антонова, В. Епиграфски паметници от XII – XIV век от средновековния Шумен. – В: Преслав. Сб. Т. 4. София, ИМО „Св. Георги Победоносец“, 1993, с. 356 – 357.

²⁴⁹ DRH.B. I, p. 43, No 17.

²⁵⁰ Ibid., p. 81, No 38.

²⁵¹ DRH.A. I, p. 19, No 13.

²⁵² DRH.B. I, p. 43, No 17, p. 81, No 38, p. 103, No 52, p. 111, No 56, p. 116, No 60, p. 124, No 64, p. 178, No 102, p. 180, No 103 etc.

²⁵³ DRH.A. I, p. 19, No 13, p. 33, No 23, p. 35, No 24.

²⁵⁴ Cantemir, D. Descriptio Moldaviae/ Descrierea Moldovei, p. 200 – 201.

²⁵⁵ Ibid., p. 230 – 231.

²⁵⁶ Ibid., p. 230 – 231.

²⁵⁷ Ibid., p. 204 – 205.

Третият пахарник отговарял за лозята в Бакъу и Тротуш²⁵⁸. Молдовският велик пахарник разполагал с много помощници – по време на господарския пир двадесет и четири виночерпци обслужвали масата и подавали чашите на гостите, а той следял за изпълнението на техните задължения²⁵⁹.

7. Кефалия. Тази титла, преминала от Византия във възобновеното Българско царство, с която са назовавани областните управители, се среща във Влахия единствено за управителите на Дръстър по времето, когато градът е под влашка власт. В грамота на Мирчо I, написана между 1404 – 1406 г., е отбелязан кефалията на Дръстър²⁶⁰. Градът бил един от най-значителните в Българското царство и с неговото владееие влашкият господар приел част от българското държавно „наследство“. Вероятно влашкият кефалия, резидиращ в Дръстър, управлявал не само града, а и областта около него – част от дн. Добруджа, която по това време била под властта на Мирчо I.

8. Наместник. В грамота на Мирчо I от 11 май 1409 г., съставена в Гюргево, е отбелязан сановник на име Яркън с длъжността „наместник“²⁶¹. В средновековна България определението „наместник“ се среща още в славянския превод на *Именник на българските ханове*: „Гостун наместник, две години“²⁶². За наместника на княза и неговото място в управлението пише Йоан Екзарх в *Шестоднев*: „Князът, като отива на война или някъде другаде, си оставя наместник, който да съди и да упражнява властта, и отново се връща, при което наместникът губи властта, и когато князът върши това много пъти – поставя и сваля наместника – то той сам е винаги владетел и господар и нищо не губи от своята власт с отпътуването си, а наместникът му е винаги робски подчинен“²⁶³. Яркън бил или наместник на владетеля (може би в Гюргево?), или изпълнявал временно длъжността на някой от висшите сановници.

9. Граматик. Граматиките във възобновеното Българско царство са обстойно проучени от И. Билярски – познати са Теодор граматик, Васа граматик, Иван граматик, Хинат граматик, Доброта граматик, Дан граматик, Детко граматик, Радослав граматик, Иво граматик²⁶⁴. Трябва да се спомене и Константин четец, назован Войсил граматик, книжовник от гр. Свърлиг. В приписка към *Свърлижкото евангелие* той съобщава, че е написал книгата „в дните на цар Иваил и при нишавския епископ Никодим в годината

²⁵⁸ Ibid., p. 206 – 207.

²⁵⁹ Ibid., p. 212 – 213.

²⁶⁰ DRH.V. I, p. 64, No 28.

²⁶¹ Ibid., p. 76, No 35.

²⁶² **Москов, М.** Именник на българските ханове (ново тълкуване). София, Д-р Петър Берон, 1988, с. 20.

²⁶³ **Попов, А. Н.** Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Кн. III. Шестоднев составленный Йоаном Ексархом Болгарским. Москва, 1879, с. 82 – 83.

²⁶⁴ **Билярски, И.** Институциите..., с. 240 – 248.

6787 [1278/9 г.] [...]“²⁶⁵. И. Билярски смята, че граматикът е бил секретар на владетеля и е вземал дейно участие в изготвянето на царските документи, но граматизи е имало не само в столицата, а и в канцелариите на провинциалните управители. Той предполага, че почти всички познати български граматизи са били свързани с провинциалната администрация²⁶⁶. Според В. Гюзелев званието „граматик“ е употребявано за високообразовани книжовници, занимаващи се с преписване и съставяне на книги, които понякога са ръководели манастирски скриптории²⁶⁷. Едното мнение не изключва другото. Именно от средите на тези книжовници излизали секретарите на владетеля и провинциалните управители.

За пръв път граматик във Влахия се споменава в грамота на Мирчо I от 10 юни 1415 г. Граматикът Михаил отбелязва, че е написал владетелския документ в Арджеш („И аз Михаил граматик [написах] в Арджеш [...]“)²⁶⁸. Хора, които, изглежда, били граматизи, съобщават в някои влашки грамоти, че са ги написали: Калчо („Калчо писах в Търговище“²⁶⁹, „И аз Калчо писах в настоящия престол Търговище“²⁷⁰), Никола („Никола писах“)²⁷¹, Койка („Аз Койка писах в Търговище“)²⁷² и др. В Молдова грамота на воеводата Александър I Добри от 25 декември 1422 г. е написана от Михаил граматик („Писал Михаил граматик [...]“)²⁷³. В молдовски владетелски документи са отбелязани немалко граматизи – Нягое²⁷⁴, Оанца (Оанча)²⁷⁵, Ивашко Братевич²⁷⁶, Геденон²⁷⁷, Пашко²⁷⁸, Нан²⁷⁹, Якуш²⁸⁰ и др. Освен „граматик“, те са назовавани също

²⁶⁵ Дуйчев, И. СБК II, с. 65 – 66, № XXIX. К. Господинов посочва, че почетното звание „граматик“ се среща често по това време и показва, че Войсил граматик вероятно е професионален книгописец (Господинов, К. Свърлижката приписка като исторически извор. // *ИИПр*, LXI, № 3 – 4, 2005, с. 155. За силната Свърлижка твърдина вж.: Господинов, К. Свърлижката приписка..., с. 157 – 158).

²⁶⁶ Билярски, И. Институциите..., с. 242.

²⁶⁷ Гюзелев, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България (XIII – XIV век). София, Народна просвета, 1985, с. 33.

²⁶⁸ DRH.V. I, p. 81, No 38.

²⁶⁹ Ibid., p. 133, No 72.

²⁷⁰ Ibid., p. 139, No 77.

²⁷¹ Ibid., p. 145, No 82.

²⁷² Ibid., p. 150, No 86.

²⁷³ DRH. A. I, p. 76, No 52.

²⁷⁴ Ibid., p. 82, No 56, p. 84, No 58, p. 85, No 59.

²⁷⁵ Ibid., p. 88, No 61, p. 163, No 113, p. 184, No 131, p. 185, No 132, p. 186, No 133 etc.

²⁷⁶ Ibid., p. 101, No 69, p. 103, No 70, p. 108, No 74 etc.

²⁷⁷ Ibid., p. 105, No 71, p. 112, No 77, p. 116, No 79, p. 156, No 105, p. 157, No 106 etc.

²⁷⁸ Ibid., p. 158, No 107.

²⁷⁹ Ibid., p. 159, No 108.

²⁸⁰ Ibid., p. 198, No 143.

„писар“²⁸¹ и „дяк“²⁸². Граматиците пишели владетелските документи и били подчинени на великия логотет, който се грижел за съставянето на грамотите.

10. Съдия. Названието имало дълбоки корени в средновековна България. Достатъчно е да си припомним „Закона за съдене на хората“. В Рилската грамота на цар Иван Шишман (1371 – 1395) сред българските длъжностни лица са отбелязани и „съдии“²⁸³. Във влашки грамоти съдията (съдец) е посочен на първо място сред административните служители, преди глобника и бирчията²⁸⁴.

11. Десеткар. За пръв път „десеткари пчелни и овчи“ се споменават във Виргинската грамота на цар Константин Тих Асен²⁸⁵. „Десеткарите пчелни, свинни и овчи“ са отбелязани в други три български царски грамоти – Мрачката²⁸⁶, Рилската²⁸⁷ и Витошката²⁸⁸. Както е видно от названията им, тези български служители събирали десятъка от меда, свинете и овцете. Във влашки грамоти са посочени „вамши пчелни, овчи и свинни“²⁸⁹, които събират данъка върху меда, овцете и свинете, и изглежда, отговарят на българските десеткари пчелни, овчи и свинни. В грамота на Михаил воевода от 1417 – 1418 г. се отбелязва „дат (даване, данък) овчи, свинен и пчелен“²⁹⁰, а в други документи са записани „овчи вам [мито, данък]“, „свинен вам“ и „пчелен вам“²⁹¹. В молдовски грамоти десеткарите са наричани „десетници“. В грамота на Стефан II от 10 май 1439 г. се подчертава: „А нашите десетници да не смеят да се намесват в това, нито в друго, никой, никога, под гнева на господство ми [...]“²⁹².

12. Бирчия (биров). Срещат се в две български царски грамоти – Мрачката²⁹³ и Рилската²⁹⁴, с названието „побирчий“. Тези служители отговарят за събирането на данъците. В грамота на влашкия воевода Михаил от 1417 – 1418 г. „биров“ присъства между административни служители, като е спомен-

²⁸¹ Ibid., p. 112, No 77, p. 198, No 143 etc.

²⁸² Ibid., p. 156, No 105, p. 157, No 106, p. 158, No 107, p. 159, No 108, p. 161, No 110 etc.

²⁸³ Ильянски, Г. А. Грамоты..., с. 27, № 5.

²⁸⁴ DRH. В. I, p. 98, No 49, p. 114, No 58, p. 116, No 60, p. 122 – 123, No 63 etc. В грамота от 12 декември 1424 г. съдията е отбелязан преди глобника, дворника, вамеша и бирчията (Ibid., p. 110, No 56).

²⁸⁵ Ильянски, Г. А. Грамоты..., с. 18, № 2.

²⁸⁶ Пак там, с. 25, № 4.

²⁸⁷ Пак там, с. 27, № 5.

²⁸⁸ Пак там, с. 29, № 6.

²⁸⁹ DRH. В. I, p. 102, No 52, p. 110, No 56 etc.

²⁹⁰ Ibid., p. 83, No 39.

²⁹¹ Ibid., p. 114, No 58, p. 116, No 60, p. 150, No 86, p. 152, No 87.

²⁹² DRH. А. I, p. 275, No 195. В друга грамота от 25 август 1443 г. молдовският господар подчертава: „... нито един от нашите пъркалаби, нито нашите ключници, нито десетници, да не се намесват да вземат десетина (десятък) от виното [...]“ (Ibid., p. 342, No 241).

²⁹³ Ильянски, Г. А. Грамоты..., с. 25, № 4.

²⁹⁴ Пак там, с. 27, № 5.

нат след дворниците и пристава²⁹⁵. В други владетелски документи от Влахия е записан с названието „бирчия“²⁹⁶, което е съвсем близо до българското „побирчия“. В редица грамоти заема място след съдията и глобника.

13. Винар (винарич). Тези данъчни служители, събиращи десетъка върху виното, се споменават във Виргинската²⁹⁷, Мрачката²⁹⁸, Рилската²⁹⁹ и Витошката³⁰⁰ грамота. Във влашки документи този чиновник е назован „винарич“³⁰¹. В грамотата на воеводата Михаил от 1417 – 1418 г. се говори за освобождаване от различни данъци и повинности, сред които е отбелязано и „винарството“³⁰².

14. Сенар. Тези чиновници във възобновеното Българско царство събирали данъка върху сеното, вероятно в натура³⁰³. Подобни функции, изглежда, имали и влашките служители със същото название. Сенарите присъстват в Рилската³⁰⁴ и Витошката³⁰⁵ грамота (сенаре). Във влашки грамоти тези служители също са отбелязани като „сенари“ (сенаре) и заемат последните места³⁰⁶.

15. Житар. Среща се в Рилската³⁰⁷ и Витошката³⁰⁸ грамота (житаре). Отговаря за събирането на данъците върху житото. В Молдова се появил служител с подобно название едва през XVI в.³⁰⁹ През XVII в. молдовският житничар бил един от великите боляри и член на болярския Диван. Задълженията му отново били свързани с житото, както е видно и от неговото название. Димитрий Кантемир пише: „Велик житничар (zitnicar magnus), отговарящ за зърното. Грижи се за зърното, предназначено за нуждите на господаря и за неговата доставка от провинцията в дворцовите хамбари“³¹⁰.

През XVI – XVII в. зависимостта на Дунавските княжества от Високата порта се увеличила, засилило се османското влияние върху тях. Това се отразило и на титлите на влашките и молдовските сановници и военачалници. В Молдова се появили длъжностите „чохадар“³¹¹, „башбюлюкбаши“³¹²,

²⁹⁵ DRH. В. I, p. 83, No 39.

²⁹⁶ Ibid., p. 98, No 49, p. 110, No 56, p. 114, No 58, p. 116, No 60, p. 123, No 63 etc.

²⁹⁷ Ильинский, Г. А. Грамоты..., с. 18, № 2.

²⁹⁸ Пак там, с. 25, № 4.

²⁹⁹ Пак там, с. 27, № 5.

³⁰⁰ Пак там, с. 29, № 6.

³⁰¹ DRH. В. I, p. 102, No 52, p. 110, No 56.

³⁰² Ibid., p. 83, No 39.

³⁰³ Билярски, И. Институциите..., с. 368.

³⁰⁴ Ильинский, Г. А. Грамоты..., с. 27, № 5.

³⁰⁵ Пак там, с. 29, № 6.

³⁰⁶ DRH. В. I, p. 110, No 56.

³⁰⁷ Ильинский, Г. А. Грамоты..., с. 27, № 5.

³⁰⁸ Пак там, с. 29, № 6.

³⁰⁹ Билярски, И. Институциите..., с. 363.

³¹⁰ Cantemir, D. Descriptio Moldaviae/ Descrierea Moldovei, p. 202 – 203.

³¹¹ Ibid., p. 208 – 209.

³¹² Ibid., p. 218 – 219.

„бешли-ага“³¹³ и др. Въпреки това, старите титли като велик логотет, спатар, вистиар, столник, пахарник и велик комис се запазили, независимо че функциите на някои от тях се развили във времето. Те показват силното българско (както и византийско чрез българско посредничество) влияние върху дворцовия живот и държавната уредба във Влахия и Молдова.

* * *

Българското царство служело за модел при изграждането на институциите в Дунавските княжества. Както може да се каже, че българската „държава на Духа“ продължила да съществува във Влахия и Молдова, така може смело да се твърди, че българската държавност продължила да живее на север от Дунав през вековете, когато България била под османска власт.

СЪКРАЩЕНИЯ

БЕ	Български език (София)
ГИБИ	Гръцки извори за българската история (София)
ИПр	Исторически преглед (София)
ЛИБИ	Латински извори за българската история (София)
BBg	Byzantinobulgarica (Sofia)
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (Bonnae)
DRH	Documenta Romaniae Historica (București)
EB	Études balkaniques (Sofia)
REB	Revue des études byzantines (Paris)
SCN	Studii și cercetari de numismatica (București)

³¹³ Ibid., p. 220 – 221.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 103, 2018

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 103, 2018

РАЗМИСЛИ ВЪРХУ РЕСТАВРАЦИЯ НА КНИГА ОТ ЛИЧНАТА БИБЛИОТЕКА НА СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ

МАЛИНА БЕЛЧЕВА

Университетска библиотека, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Malina Belcheva. REFLECTIONS ON THE CONSERVATION OF A BOOK FROM ST. SOPHRONIUS' PERSONAL LIBRARY

The present study of *Истина религии вообщо: в двух частях, из которых в первой доказывається истина Религии вообщо противу невѣрїя вольнодумцов и натуралистов; а во второй утверждается истина Христианской религии, слѣдуя Священному Писанию, противу невѣрїя натуралистов* examines St. Sophronius' of Vratsa – a prominent early Bulgarian National Revival writer and cleric (1739 – 1813) – marginal commentaries and signature in the book and in his manuscripts, reveals details of the book conservation, describes the history of the book and the circumstances surrounding its publication and entry into the special collections of the Sofia University Library.

The article presents the conservation of the book by G. F. Stender as a complex process, realized through collaboration of specialists from different fields of art and science. The book conservation had been carried out thanks to the support of the University Library Director, Associate Professor Anna Angelova, and with the assistance of specialists from the University Library of Sofia University, the Faculty of Classical and Modern Philology, the Department of Restoration of the National Academy of Arts, and the library of St. George the Zograf Monastery at Mount Athos, Greece.

Keywords: St. Sophronius of Vratsa, Gotthard Friedrich Stender, book of St. Sophronius' personal library, St. Sophronius' signature, manuscripts, book conservation, tape removal, microscopic analysis, tekstblock structure and sewing, microscopy of paper and leather.

Настоящото изследване на книгата *Истина религиии вообще...* на Г. Ф. Стендер разглежда приписките и подписа на Софроний Врачански в двете ѝ части и в неговите ръкописи, разкрива детайли от реставрацията на подвързията и на книжното тяло и описва предисторията на книгата и обстоятелствата около нейното издаване и постъпване в специалните колекции на Университетската библиотека на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията представя реставрацията на книгата на Стендер като комплексен процес, реализиран благодарение на сътрудничеството между специалисти от различни области на науката и изкуството.

Реставрацията на книгата е осъществена с подкрепата на директора на Университетската библиотека на Софийския университет доц. д-р Анна Ангелова и със съдействието на специалисти от Университетската библиотека, Факултета по класически и нови филологии, катедра „Реставрация“ при Националната художествената академия, Зографската научноизследователска библиотека на Софийския университет и библиотеката на манастира „Св. Георги Зограф“ в Света гора, Атон.

ВЪВЕДЕНИЕ

През 1942 г. книгата на латвийския пастор, лингвист, географ и просветител Годард Фридрих Стендер (1714 – 1796) с нравоучителното заглавие *Истина религиии вообще в двух частях, из которых в первой доказывається истин Религиии вообще противу неверия вольнодумцов и натуралистов; а во второй утверждается истина Христианской религиии, следуя Священному Писанию противу неверия натуралистов* постъпва в колекциите от редки и ценни издания на Университетската библиотека. Книгата е от изключителна ценност за специалните колекции на библиотеката не само поради високата ѝ художествена стойност, а и заради рядко срещания автограф на големия български възрожденец Софроний Врачански (1739 – 1813). Не са известни други книги, в обществени или частни колекции, от личната библиотека на Софроний, подписани от него.

Софроний подписва на български и на гръцки език ръкописите си, което днес недвусмислено доказва принадлежността им към творчеството му. Негови подписи откриваме на авантитулната страница на *Служебник*-а, на заглавната страница на *Първи Видински сборник*, в *Разписка дадена от Софроний Врачански на дядо Мицо*, под автопортрета му в *За трите религиии*, в *Кирия-кодромион*, сиреч *Неделник*, и на титулните страници на двата тома *Истина религиии вообще* на Стендер, книга, широко коментирана в следващите редове.

ПРЕДИСТОРИЯ НА КНИГАТА

Първото издание на *Истина религии вообщо...* е на немски език. Книгата на Г. Ф. Стендер излиза от печат през 1772 г. в гр. Митау и в 1784 г. е преиздадена в гр. Рига, Латвия. Една година по-късно, през 1785 г., с позволението на Стендер, тя е преведена на руски език и е публикувана в Москва в печатницата на руския интелектуалец Иван Владимирович Лопухин (1669 – 1731).

В изследване на книгата¹ А. Ангелова допуска, че издателят Лопухин е преводачът на книгата, но поради апокрифния характер на съдържанието ѝ той не отбелязва в изданието имената на автора и на преводача. Забележителната интелектуална кариера на Лопухин, неговите философско-религиозни интереси, преводи и публикации подкрепят убеждението ни, че той е и преводачът на книгата на Стендер, издадена в началото на неговата самостоятелна издателска дейност. Лопухин произхожда от знатен дворянски род, а родословните му корени отвеждат до роднинските му връзки с Евдокия Лопухина (1669 – 1731) – първата съпруга на руския цар Петър Велики (1672 – 1725). Той получава най-високото за времето си образование, приема масонството, превежда и издава мистическа, масонска и философско-теологическа литература, а през 1783 г. основава своята „Свободна печатница“ в Москва. Макар и да пропуска името на автора, в руското издание на *Истина религии вообщо...* той запазва организацията на текста и цялостната естетика на оригиналното латвийско издание. Книгата излиза от печат, въпреки съществуващата цензура в Русия, но през 1787 г. разпространението ѝ е възпрепятствано и забранено, а 391 екземпляра са иззети от книжарниците². Тридесет и пет години по-късно, през 1820 г., книгата е преиздадена отново на руски език в издателството на Московския университет, но и в това последно издание имената на автора и на преводача не са отбелязани. Следващи издания на книгата не са известни.

ПОДПИСЪТ НА СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ

Хронология на графичните изображения

Софроний подписва с първото си име „Софроніа“ заглавните страници на първия и втория том на *Истина религии вообщо...* . До днес нямаме дан-

¹ Ангелова, А. Книгата като обект на микроисторията – забравена книга от личната библиотека на Софроний Врачански. // ГСУ, ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“. Международна научна конференция „Културни мостове: минало и съвремие“, 99 (18), 2017, с. 547 – 552.

² Пак там, с. 550.

ни за конкретната дата на подписа, но тя е в годините между 1785 и 1813 г.³ Софроний изписва името си на български език четливо с отделни, добре артикулирани букви и избира слятата монокондилна форма за подписа си на гръцки език. От хронологията на ръкописите му разбираме, че в първите години на книжовната си дейност той се подписва на гръцки език с името „Софрониос“ („Σωφρόνιος“) и едва по-късно на български език с името и титлата „Софронїа Епископ Врачански“⁴ или само с първото си име „Софронїа“.

До днес са известни 32 съчинения, преписи и ръкописни документи на Софроний⁵, като в полетата на първия препис на „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски, изготвен в Котел през 1765 г.⁶, той не оставя бележки извън текста. За първи път откриваме подписа на Софроний тридесет години по-късно, в ръкописа на *Служебник-а (Служебник на Софроний Врачански от края на XVIII в.)*, 1794 г.⁷

1. С името „Σωφρόνιος“ на гръцки език и с монокондилен подпис той подписва първия форзац на *Служебника*. Страницата съдържа изображения на няколко подписа и ръкописни бележки. В *Разписка дадена от Софроний Врачански на дядо Мицо* от 27 април 1797 г. подписът на Софроний е отчетлив и разположен веднага след текста на разписката. В *Първи Видински сборник*, завършен на 28 май 1802 г., той подписва заглавната страница вдясно, ниско долу на специално оставено за подписа му място.

2. Името и титлата „Софронїа Епископ Врачански“ откриваме под автопортрета в ръкописа *Кириякодروмион, сиреч Неделник* (1806)⁸. Тук подписът на Софроний е отчетлив, с почти равномерни до курсив букви, като първите две имена са изписани със заглавни букви. Той е разположен в центъра на страницата, непосредствено под автопортрета, нарисуван в пълен размер по иконопис-

³ Подписът датира от годините след издаването на книгата в Москва през 1785 г. до 1813 г., когато Софроний завършва житейския си път в Букурещ, Румъния.

⁴ Софроний продължава да се подписва с титлата *епископ* и след като доброволно се отказва (през 1803 г.) от нея.

⁵ **Вутова**, Н. Софроний Врачански 1739 – 1813: Био-библиографски указател. Народна библиотека „Кирил и Методий“. София, 1989.

⁶ Исторически музей – София. Дигитално копие на ръкопис от сбирката „Зографска електронна научноизследователска библиотека“. Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

⁷ **Врачански**, С. Служебник на Софроний Врачански от края на XVIII в. Славянски ръкописи от колекцията на Зографския манастир, Света гора, Атон, Гърция. Ръкопис от дигиталната библиотека „Зографска електронна научноизследователска библиотека“. Софийски университет „Св. Климент Охридски“. <https://zograblib.slav.uni-sofia.bg/mss/zogr0128>

⁸ Исторически музей – Шумен.

ните канони на Църквата, с вдигната за благословия ръка. Рисунката е естетически издържана и художествено изпълнена в три цвята – червен, зелен и черен.

Фиг. 1. Подписи на Софроний Врачански и изображения на типографията на книгата
Кирякодромион, сиречь Недельник

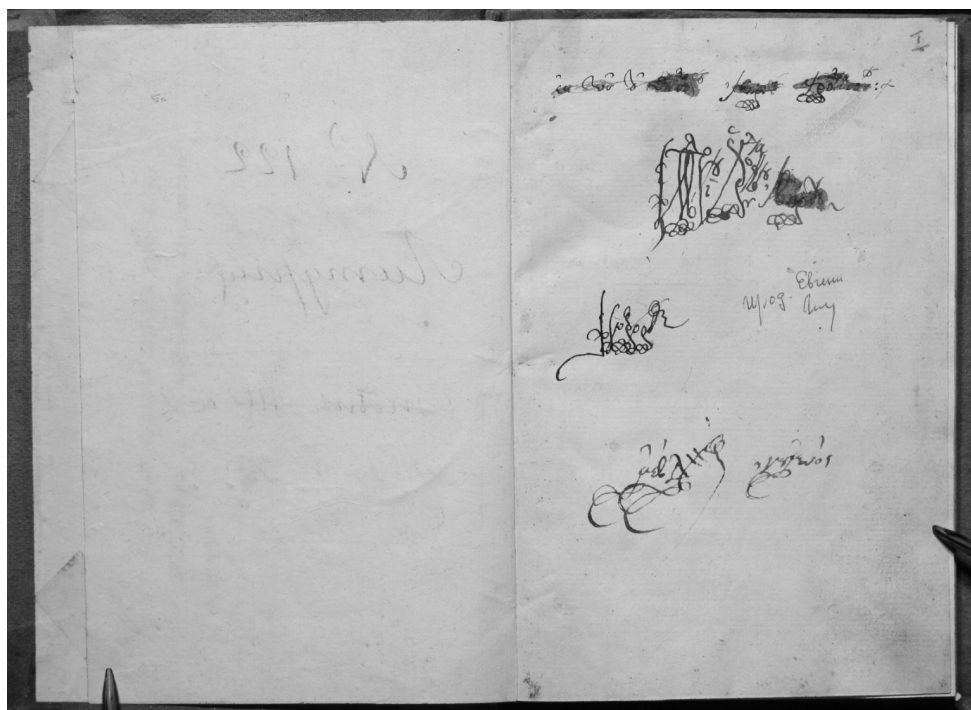
Софроний рисува още веднъж автопортрета си на страниците на *Книга за трите религии* (1805)⁹, където изображението на подписа му е сходно с това в ръкописа на *Недельник*-а. Той изписва напълно „Софроніа“ и „Врачански“, но съкращава думата „Епископ“. Изображението и положението на фигурата в автопортрета на Софроний наподобява на портрета на Йоан Златоуст от *Служебник*-а. Софроний рисува Йоан Златоуст със същите тонове и подобно разположение на фигурата. Отново в ръкописа *Книга за трите религии* Софроний изписва името „Софроний Епископ Врачански“ на заглавната страница (РЗА), а лигатурната форма на заглавието *Житие и страдания грешнаго Софрония* разкрива детайли от краснописа му.

⁹ **Врачански, С.** Книга за трите религии – християнство, юдейство и мохамеданство от 1805 г. Санкт Петербург, Държавна публична библиотека „Салтиков-Шчедрин“, собр. М. А. Погодина, N: 1204.

3. В *Истина религии вообще...* на латвийския лингвист Г. Ф. Стендер (след 1785 г.) Софроний подписва и двете части на книгата по идентичен начин под текста на заглавните страници.

4. *Кириякодромион, сиреч Неделник (Житие и страдание грешного Софрония)*¹⁰ е едно от най-късните съчинения на Софроний. Отпечатано през 1806 г. под неговата редакция в град Римник, Румъния, то е първото печатно произведение в българската литература и с изключителна ценност за историята на българския език и култура. Отпечатването на *Неделник*-а поставя началото на новобългарската печатна книга и налага говоримия български език като книжовен. Сборникът е подготвен през зимата на 1805 – 1806 г. и е издаден със съдействието на български и румънски спомоществатели (между 24 април и 25 ноември) в 1000 екземпляра, в печатницата на Димитрия и Георгия Попович. Софроний одобрява типографията на книгата и помества на титулната страница името си със заглавни букви – „Смиренаго Вратчанскаго Еп_к_па СОФРОНИА“. Художественото оформление на книгата съдържа ксилографии и орнаменти, а ръчно гравираният текст придава уникалност и близост на стила на печатното издание до това на ръкописа на Софроний.

¹⁰ **Врачански**, С. Кириякодромион, сиреч Неделник (Житие и страдание грешного Софрония). Поучително евангелие: За всички недели през годината, за Господските и богородичните празници и за големите светии / Събрал от славянски и от гръцки Софроний, епископ Врачански, родом от Котел, и съчинил на български език през 1806 г. Дигитално факсимиле на книгата в Световната дигитална библиотека (*World Digital Library*, WDL): <https://dl.wdl.org/273/service/273.pdf>

Фиг. 2. Изображение на монокондилния подпис на Софроний Врачански на гръцки език от авантитулната страница (1а) на *Служебник на Софроний Врачански* от края на XVIII в., манастира „Св. Георги Зограф“, Света гора, Атон

Страница 1а от *Служебник на Софроний Врачански* с негови приписки и монокондилни подписи е публикувана с одобрението на Братството на Зографската света обител на Атон, манастира „Св. Георги Зограф“, Света гора, Гърция. Подписът на Софроний е в централната част на авантитулната страница, а първото му разпознаване е през 1994 г. по повод изготвянето на каталога на славянските ръкописи от манастира *Зограф*¹¹. По разположението на подписа на страницата преди основния текст на *Служебник-а* съдим, че Софроний изписва името си в ръкописа сякаш случайно, без непременно да го свързва с текста.

Приписката в горната част на листа, написана с перо на един ред, е със зачерквания и корекции. Линията на приписката е последвана от калиграфски обемен монокондилен¹² надпис или подпис. Определяме като визуално сходни

¹¹ Райков, Б., Кожухаров, С., Миклас, Х., Кодов, Х. Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир и Света гора. СІВАЛ, София, 1994.

¹² Монокондил – думата е от руски произход и означава графичното изображение на

овалните меандри, напомнящи графичния символ на безкрайността от подписа. Те са повторени многократно в приписките, надписа и подписа на Софроний. А идентичният вид мастило, близостта в наклона и стила на изписване на буквите подсказват, че надписите и подписът в горната половина на страницата биха могли да са на Софроний Врачански. Подписът в централната част на авантитулната страница е нанесен с черно мастило на два реда, като в горната му част разпознаваме буквите „Σ“, „ω“, „φ“, „ρ“, „ο“, „ν“, „ι“, „ο“, „υ“, „ζ“¹³, а долната му част изобразява низ от калиграфски преплетени меандри.

Трудността при разчитане на подписа на Софроний от *Служебник-а*, *Разписка...-та* и *Първи Видински сборник* е преднамерено търсена. Използваната от Софроний лигатура на буквите постига тайнственост и прикритост на името. „Σοφρόνιος“ е изписано без прекъсване, буквите са сложно вплетени в допълнително свързващи линии. Изображението е въздушно и обемно, а буквите са разлети в странични линии.

На същата страница разчитаме още три подписа, добавени по различно време. Последният е на йеродякон Евгений¹⁴. Подписът е на съвременен български език, със син химикал, встрани от този на Софроний. Близки един до друг и изписани с едно перо са също монокондилните подписи на други двама монаси, единият от подписите е на игумен Методий, а другият – на йеродякон Теодосий¹⁵.

Разпознаваме още един монокондилен подпис на Софроний от *Първия Видински сборник*¹⁶. Подписът е нанесен без прекъсване на два обемни реда на заглавната страница на ръкописа. За него е оставено специално място в текста, който завършва датирането на ръкописа в три къси реда.

дума или фраза, изписана на ръка без прекъсване. Особено популярно в Русия през XV в., монокондилното писмо се използва за скрито предаване на тайни послания. Лигатурното изписване на думи принадлежи към системата на тайнописните шрифтове. По примера на староруските ръкописи Софроний изписва слято заглавията на ръкописите.

¹³ Д-р Цветан Василев, филолог от Факултета по класически и нови филологии на Софийския университет, идентифицира отделни букви от подписа на Софроний Врачански на гръцки език. Предполагаме, че страницата е съдържала (сега зачеркнати и изтрети) бележки, идентифициращи притежателите на ръкописа.

¹⁴ Благодаря за разчитането на подписа на йеродякон Евгений, на Младен Иванов, филолог от Софийския университет.

¹⁵ Райков, Б., Кожухаров, С., Миклас, Х., Кодов, Х. Каталог на славянските ръкописи..., с. 87.

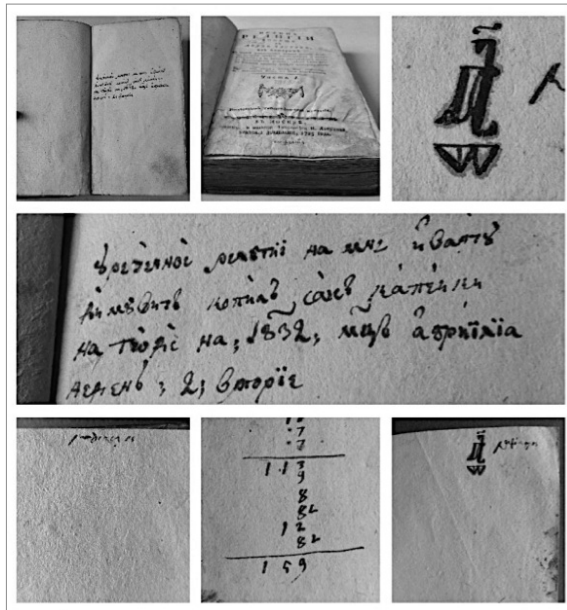
¹⁶ Врачански, С. Първи Видински сборник (завършен на 28 май 1802 г.) – ръкопис от колекцията на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София.

Приписките в книгата *Истина религии вообщо...*

С изключение на подписа на Софроний и бележката в първата част на *Истина религии вообщо...*, разпозната и изследвана от А. Ангелова¹⁷, другите приписки, сметки, йероглифи и вметнати думи на гръцки език са нанесени на страниците на книгата сякаш случайно.

Бележката върху авантитулната страница на първата част е от 1832 г. – *Уречиное листии на мене Иванчу Дим[у]вич к[у]тил сось копейки на годо 1832, месоц а[в]рилия, на ден, 2, втори.* – свидетелства за принадлежността на книгата към колекцията на Иван Димов. „Може да се предположи, че книгата е закупена от карловския свещеник Иван Димов – пише А. Ангелова. – За него липсват биографични данни, но явно добре образован, той е усърден читател и неговото име е често срещано през 30-те и 40-те години сред спомоществателите на редица преводни възрожденски издания. След това следите на книгата се губят, за да се появи точно след сто и десет години, през 1942 г., във фонда на Университетската библиотека.“¹⁸

Останалите приписки в книгите, изглежда, не са свързани със смисъла на текста.

Фиг. 3. Приписки и йероглифи в книгата

¹⁷ Ангелова, А. Книгата като обект на микроисторията...

¹⁸ Пак там, с. 549 – 550.

Йероглифи

Не разполагаме с конкретни данни дали йероглифът (фиг. 3а) от форзаца на дясната корица на книгата (том 1.) принадлежи на Софроний или на някой от неговите последователи. Трудно е да се определи значението на символа, свързаността му с книгата на Стендер и дали той е вид екслибрис или лигатура на дума или фраза. Задълбоченото изследване на ръкописите на Софроний не потвърди наличието на друг подобен символ в тях. Намираме инициала на буквата „а“ за уникален, „вероятно е съставен от три части – от буквите „А“, „θ“, „ω“, подобни на тези от лигатурата на името „Атон“ (Αθω)¹⁹ – споделя предположение за смисъла на символа филологът Младен Иванов след негово посещение на манастира „Св. Георги Зограф“ в Света гора (Атон). Подобни графични сливания на думи са широко използвани в гръцкото и старобългарското ръкописно писмо, често лигатурите са били необходими за съкращаване на комбинации от букви, за изразително оформяне на края на дума или съкращаване на думи във фрази.

Знаци и сметки

Какъв е смисълът на математическите сметки (фиг. 3е), оставени по страниците на книгата и върху корицата ѝ, също е трудно да се определи. Колони от изчисления са често срещани в старите славянски ръкописи, срещаме и тук просто събиране на групи от числа до общия им сбор 159.

Сигнатура в книгата

Сигнатурата отразява постъпването на книгата в библиотеката. На 27 май 1942 г. двата тома на Г. Ф. Стендер са описани в инвентарната книга, те са закупени от г-жа Милица Георгиева от София за значителната за времето сума от 1000 лв. Макар и през 1942 г. инвентарната книга да отбелязва 5006 закупени и дарени на библиотеката тома (брой издания не по-различен от предходните години), три години по-късно, през 1944 г., Втората световна война, в която България участва на страната на съюзниците от Оста, довежда до застои на културната, и в частност литературната, дейност в страната и до 1945 г. напълно прекъсва работата на Университетската библиотека²⁰.

¹⁹ Име на планината и полуострова Света гора (Атон) в Гърция – Mount Athos – англ. ез.; Αθωσ – гр. ез., още – Αθω, θωσ или θω.

²⁰ Втората световна война, в която България участва между 1 март 1941 и 9 септември 1944 г., прекъсва функционирането на Университетската библиотека на Софийския университет. През 1944 г. в резултат на военните действия част от фонда и каталозите на библиотеката са евакуирани, а през януари 1944 г. читалните са затворени. При бомбардировките над София през март 1944 г. са унищожени повече от 15 000 тома литература от книжните фондове на библиотеката.

Илюстрацията на фиг. 4 представя изглед от: а) етикет сигнатура „144“ – съответстваща на инвентарния номер от постъпването на книгата в библиотеката от 1942 г.; б) сух печат „ИСТИ РЕЛИГИОЗНИ ПИСМА ВО ОБЩЕСТВЕНАТА БИБЛИОТЕКА НА ДВУХЪ ЧАСТИ ИЗЪ КОПИЯТА ВЪ ПЕРВОЙ ДОКАЗЫВАЕМОСТИ“ на титулната страница на първа и втора част и на страница 9 и 99 (част I) и стр. 9 (в част II) от същата дата; в) 3 червени печата с логото на Университетската библиотека в част I на страница 199, 219 и 220 и в края на съдържанието; г) ръчно написан системен номер „232,699 – каса“, идентичен за двата тома на книгата; д) хартиен фабричен етикет на складовата сигнатура на първата корица и при двата тома; е) мокър печат със синьо мастило „Пров. 1956“ – годината, в която е извършена пълна инвентаризация на библиотечните фондове; ж) мокър печат с червено мастило „Ун. библиотека Инв. N: 1514, 1942“ на заглавната страница; з) ръчно изписан с черен молив системен номер „791516“ на заглавната страница на том 1. и „79152“ на заглавната страница на том 2.

Фиг. 4. Сигнатура в книгата

ОПИСАНИЕ НА КНИГАТА ПРЕДИ РЕСТАВРАЦИЯ

Библиография

Заглавие – *Истина религии вообще в двух частях, из которых в первой доказывается истин Религии вообще противу неверия вольнодумцов и натуралистов; а во второй утверждается истина Христианской религии, следуя Священному Писанию противу неверия натуралистов*

Автор – Г. Ф. Стендер

Издател – „Свободна печатница“ на И. В. Лопухин

Дата на издаване – 1875 г.

Медия – старопечатно руско издание, върху ръчно лята хартия, без илюстрации, подвързано с кафява телешка кожа в английски стил с пет бинда, с украса на гърба, без украса на кориците и обрежите.

Размер – 12.5 x 20 x 3 см. (том 1.) и 12.5 x 19.5 x 3.5 см. (том 2.)

Пагинация – 216 стр. (том 1.) и 362 стр. (том 2.)

Каталожен номер – 144

Колекция – Колекция от редки и ценни издания на Университетската библиотека „Св. Климент Охридски“, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Посвещение – *Все исполнено Бога, все Бога возвыщает*

Произход

Колекция на Софроний Врачански, гр. Котел.

Колекция на Иван Димов, гр. Котел, от 1832 г.

Колекция на Милица Огнянова, гр. София, до 1942 г.

Колекция от редки и ценни книги на Университетската библиотека на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ от 1942 г.

Описание на книгата

Предполагаме, че състоянието на книгата при получаването ѝ в библиотеката е било близко до това, в което я откриваме днес. Почти век и половина след издаването ѝ в печатницата на И. В. Лопухин общото състояние на книгата е много добро, а високото качество на кожената подвързия и ръчно правената хартия позволяват нормалното разгръщане на страниците и свободното ѝ проучване. Въпреки частичните загуби по повърхността на кожата, тя е съхранила еластичността си, а хартията е без значителни наранявания, обез-

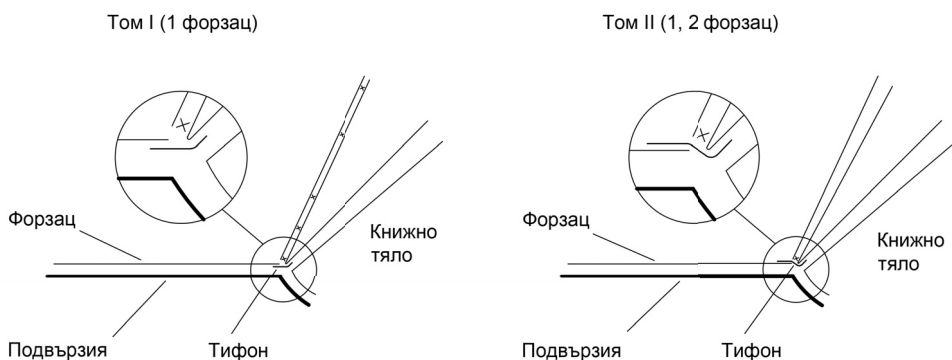
цветяване или чупливост. Книгата не съдържа илюстрации, целта на издателя е била да предаде съдържанието ѝ, без да използва повече художествени елементи от тези на първото издание.

Подвързията на книгата е изработена от телешка кожа в светлокафяв цвят и е също без орнаментиране или полагане на украса, с изключение на златната декорация на гърба. Наблюдават се охлузвания и частични загуби на коженото покритие по краищата и ъглите и при двата тома, като подвързията на втория том е с по-големи наранявания – има широко прегъване по продължение на дясната корица от средата надолу и загуба на кожа по краищата.

Книгата е зашита и подвързана по традиционен за английския стил дизайн с 5 бинда и плътно облепване на кожата към гърба. Поради директното прилепване на кожата към гърба на книгата (*tight back binding*)²¹ и дългата ѝ употреба капителбандовете (горен и долен) и в двата тома и подвързията, в тази част от гърба на книгата, са изхабени и напълно загубени. След направеното сравнение с други копия на книгата стигнахме до заключението, че оригиналният капителбанд на подвързията е бил плетен.

И при двата тома наблюдаваме частично разкъсване и отслабване в прилепването на подвързията към гърба. Видим е допълнителен тифон от текстилно платно, поставен по време на предходната реставрация. Поради разкъсване на връзката между мраморния лист декоративна хартия и книжното тяло, тифонът е положен под форзаца (ляв и десен при том 1. и над първия ляв форзац при том 2.) с цел подобряване функционалността на книгата.

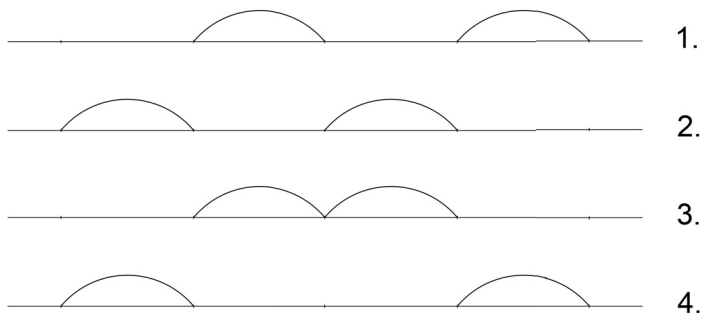
²¹ **Roberts, M., Etherington, D.** Bookbinding and the conservation of books: a dictionary of descriptive terminology. Library of Congress, Washington, DC, 1982, p. 265.

Фиг. 5. Схема на форзаците на книжното тяло

Разпознаваема е също частична по-стара реставрация на гърба – кожата и при двата тома е допълнително залепвана към гърба и кориците на книгата. Вероятно от периода на тази първа реставрация, извършена преди постъпването на книгата в библиотеката, е и акрилното тиксо върху подписите на Софроний Врачански. Книжното тяло е изградено от свързването на 4 фолио листа в коли. Зашиването на книгата е успоредно, с ленени конци, по традиционен английски маниер на пет бинда, и неравномерно разпределено на постъпателни 3 до 4 секции.

Схема на шиене

Фиг. 6. Схема на шиене

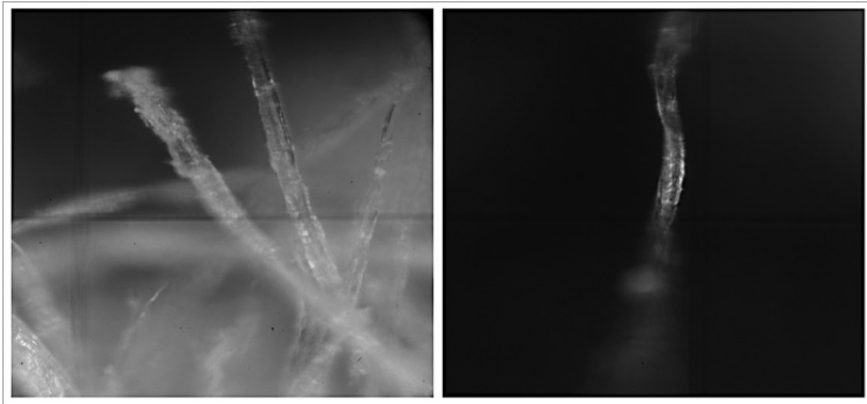
Форзаците са съставни, изградени са от единично фолио ръчно декорирана мраморна хартия и единично фолио бяла лята хартия. В оригиналната конструкция на книгата те са залепени към кориците и помежду си, като осигуряват свързването на книжното тяло и предпазват текста от киселинността на кожената корица. Оригиначните за книгата форзаци са добре запазени, с

изключение на последния форзац (том 2.), който е заменен при предходната реставрация с нова синя едноцветна хартия.

Хартия

Хартията на книжното тяло е мека, ръчно правена, с минимално избелване и обработка на повърхността, без воден знак. По повърхността ѝ са разпознаваеми линии от ситото за леене, които се повтарят на всеки 3 см. Забелязва се случайно изтъняване в плътността на страниците 133, 165, 203, 205 (в том 1.) и промени в основния тон на хартията в резултат на овлажняване между 141 и 145, 177 и 189, и между 247 и 271 страница (в същия том).

Изградена от растителни влакна, свързани чрез водородни връзки, ръчно лятата хартия е резултат от студено пресоване и изсушаване на хартиена маса, съставена от растителни фибри. Лабораторно изследване на нишки от хартията и на частица от кожената подвързия на книгата *Истина религии вообщо...* беше проведено със съдействието на доц. Стефан Белишки, д-р Никифор Харалампиев и д-р Екатерина Стоянова в химическата лаборатория на катедра „Реставрация“ при Националната художествена академия. Оптичното наблюдение под поляризационен микроскоп с увеличение от 320x без поляризираща светлина (фиг. 7) установи консистентност в състава на хартиената маса и доказва структурата на хартията, изградена от ленени влакна. Поради визуалната близост на изображението на влакната под микроскоп до тези на коноп беше проведено изследване на референтни влакна от фабрично сертифициран ленен текстил, който послужи за сравнение и потвърди състава на наблюдаваната проба. От групата на естествените влакна ленът е едно от най-издръжливите влакна, като характеристиките му – индекс на пречупване по дължина на влакната от 1,58 – 1,59 и перпендикулярно на дължината от 1,53 – 1,54, двойно пречупване на светлината до 0,05 и положителен знак за разтегливост – му придават здравина и голяма устойчивост към средата и процесите на стареене.

(a)

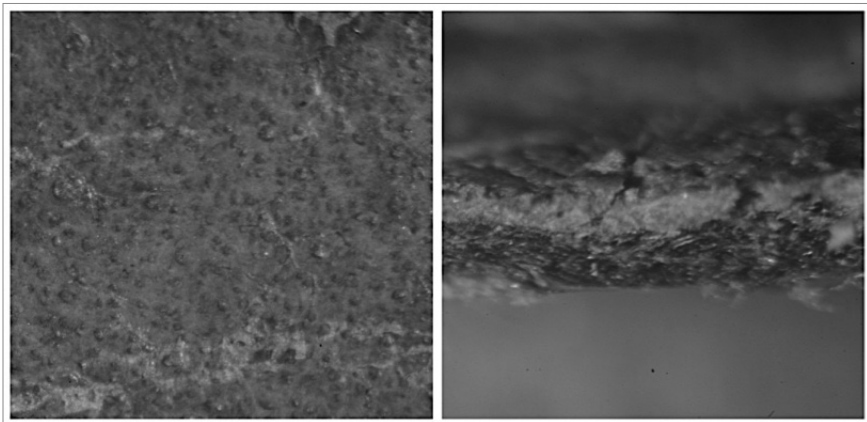
(б)

Фиг. 7. Наблюдение под поляризационен микроскоп на нишки от хартията (а) и на референтна нишка от фабрично сертифициран лен (б).

Увеличение 320x без поляризираща светлина.

Фотография Стефан Белишки

Книгата *Истина религии вообщее...* е от първите издания, публикувани в новоосновената печатница на Лопухин и изборът му на материали за книжното тяло и подвързията е бил един от най-добрите, а високото качество на хартията и кожата са предпоставка за доброто състояние на книгата днес.

(a)

(б)

Фиг. 8. Наблюдение под микроскоп на кожата на подвързията (а) и напречен разрез на микропроба от кожата (б). Снимките, направени с микроскоп при увеличение 50x, показват зърнестата повърхност на кожата (а), характеризираща типа на животното, и структурата ѝ (б) – видими са каналчетата на космените фоликули и ширината на плътната и влакнестата част, които определят зрелостта на животното.

Фотография Никифор Харалампиев

Украса

В книгата е запазен общият брой на страниците. Интензивността на печата и чистотата на хартията са много добре съхранени. Украсата на гърба на подвързията е листовидна, изпълнена със златен лист, а заглавието, вероятно поради апокрифното за времето съдържание, е шамповано на гърба със сляп печат. При сравняване с няколко запазени до днес копия от книгата, се забелязва разлика в избора на украса – заглавието е шамповано по идентичен начин, но при отделните екземпляри на книгата са използвани различни декоративни мотиви. Причината би могла да бъде в различното време на подвързване (и следователно украсяване), но също така е възможно украсата при отделните копия на книгата да е била изработена в различни ателиета и от няколко майстори-книгоvezци.

Фиг. 9. Наблюдение под микроскоп на хартията и мастилото на подписа на Софроний Врачански. Снимките са направени с микроскоп при увеличение 50х.
Фотография Никифор Харалампиев

Уникалността на книгата на Стендер, притежание на специалните колекции на Университетската библиотека на Софийския университет, е в подписа

на Софроний Врачански, нанесен с черно мастило върху заглавните страници, ръкописната бележка на свещеник Иван Димов на авантитулната страница на том 1. и приписките върху белите страници на форзаците и кориците. Топографията на подписа на Софроний Врачански е идентична и в двата тома. Подписът е разположен в центъра на листа, ниско под заглавния текст. Софроний изписва подписа си с отмерени и равно разпределени букви, а размерът, наклонът и общото очертаване, характерът на подхода и силата на натиска на перото върху листа са идентични с неговите ръкописи.

Акрилно тиксо

Основен приоритет в реставрацията на книгата е изследване на акрилното тиксо върху подписа на Софроний и проучване на възможността за неговото отстраняване. Акрилното тиксо е поставено равномерно от двете страни на страниците, а поради неговото специфично място и полагането му – по цялата ширина на листа, при което подписът остава в центъра на облепването – предполагаме, че е преднамерено търсено средство, което да „предпази“ подписа от въздействията на околната среда. Предполагаме също така, че подписът на Софроний е бил разпознат от предишните притежатели на книгата, което е определило високата ѝ стойност. Подробно изследване на произхода на книгата и историята на постъпването ѝ във фонда на библиотеката прави директорът на Университетската библиотека доц. д-р Анна Ангелова²².

След внимателно разглеждане на акрилното тиксо в книгата изключихме възможността то да е било използвано за реконструиране на страниците, защото не се наблюдава нарушаване на целостта или скъсвания на листа под него. Напротив, в течение на годините именно процесът на остаряване на целюфановото²³ покритие довежда до неговото втвърдяване и свиване, което е предизвикало скъсване от 4 см (долу вляво) на заглавната страница при том 1. Заради начина на поставяне на акрилното тиксо в книгата стигаме до заключението, че подобният на ламиниране ефект (облепване на страниците и при двата тома по идентичен начин от двете страни) е съзнателно търсен от предходния реставратор на книгата. Изключително странното, за съвременното разбиране, поставяне на тиксо в книга за укрепване на хартията през 30-те до 70-те години на миналия век е било считано за напълно оправдано. Реставраторът трябва да е бил запознат с процеса на ламиниране на архивни документи от 40-те години на XX в., когато този метод е бил един от препоръчителните и широко практикуван.

²² Ангелова, А. Книгата като обект на микроисторията...

²³ Целюфанът (анг. cellophane) е прозрачен материал от вискоза, получена при обработката на целулоза с натриев хидроксид и въглероден дисулфид, използвана като основа за производството на вискозни влакна и прозрачно целулозно фолио.

След откритията на американския архивист и изобретател Уилям Бароу (William Barrow) ламинирането на хартия между два ацетатни листа с лепилен слой от естествен каучук се налага като един от основните методи на реставрация. Поради достъпността, бързината и ефективността в укрепването на чупливи хартии, ламинирането на документи се превръща в широко използвана практика за реставрация на хартия и книги в Държавните архиви (National Archives), Конгресната библиотека (Library of Congress) и библиотеката „Смитсоновиан“ (Smithsonian Library). Историята на реставрационната практика показва, че в продължение на близо 50 години се счита, че ламинирането на документи удължава живота им и ги предпазва от нараняване и замърсяване. А докладът от 1934 г. на Националното бюро за стандартите (National Bureau of Standards) препоръчва метода на ламиниране с целулозен ацетат като модерен и икономичен заместител на по-рано прилагания метод за подлепване на документи с коприна и японска хартия²⁴. Днес практиката на ламиниране е напълно преустановена и заменена с други методи за укрепване на чупливи хартии като например инкапсулирането²⁵ с ултразвуков апарат (ultrasonic welding) – метод, който не свързва трайно оригиналния документ с полиестерния филм.

В съвременната реставрационна практика днес ламинирането на архивни документи с висока художествена и историческа стойност се счита за недопустимо, защото бързото остаряване на акрилно покритие води до загуба на еластичността му, обезцветяване, начупване и разкъсване на хартията, към която то е прилепено. Наблюдаваме подобен процес на деструкция на акрилния и лепилния слой на тиксото в книгата на Стендер. Остаряването на акрилния слой предизвиква свиването му по ширина с приблизително 2 мм и по дължина с 5 мм. Загубата на еластичността му придържа и пречупва страницата, с което разкъсва хартията по продължение на тиксото. Поради високите си хигроскопични свойства хартията има и свойството да се отпуска и свива с промените във влажността на околната среда и така, от своя страна, оказва натиск върху статичния целулозен ацетат (вж. фиг. 10), в резултат хартията се отдръпва от остаряващия и деградирал с времето лепилен слой. Наблюдаваме части от заглавната страница освободени от обхвата на тиксото, а остарелият

²⁴ **Scribner**, B. Preservation of Newspaper Records. // *National Bureau of Standards Miscellaneous Publication*, 145, 1934, p. 1 – 10.

Вж. още: **Woodward**, E. The Epidemic in the Archives: A Layman's Guide to Cellulose Acetate Lamination. Vol. 18, No 2, 2017. <https://rbm.acrl.org/index.php/rbm/article/view/16820/18410#footnote-023-backlink>

Roggia, S. William James Barrow: A Biographical Study of His Formative Years and His Role in the History of Library and Archives Conservation From 1931 to 1941. Columbia University, 1999.

²⁵ Вж.: **Minter**, B., **Malosh**, P. Polyester encapsulation using ultrasonic welding. Pennsylvania 1981; **Stanley**, T. Papyrus Storage at Princeton University. // *The Book and Paper Group Annual*, 13, 1994. <http://cool.conservation-us.org/coolaic/sg/bpg/annual/v13/bp13-10.html>

каучуков лепилен слой е отслабил и напълно загубил свойствата си, което дава възможност за механично отстраняване на акрилното тиксо от повърхността на хартията. Очакваме последващото овлажняване и стабилизиране на хартията при реставрацията ѝ с фина ръчно правена японска хартия, да възвърне напълно структурата и функцията ѝ.

Детайли от реставрацията на книжното тяло, отстраняването на акрилното тиксо и следите от лепилния слой върху заглавните страници на двата тома на *Истина религии вообщо...*, описание на процеса по стабилизиране на хартията и цялостната реставрация на подвързията с фотографско представяне на реставрационния процес са обект на следваща публикация.

Фиг. 10. Разположение на акрилното тиксо върху подписа на Софроний Врачански на заглавната страница на *Истина религии вообщо...* преди реставрация на книгата

Изказвам специална благодарност на доц. Стефан Белишки, д-р Никифор Харалампиев и д-р Екатерина Стоянова от Катедрата по реставрация на Националната художествена академия за съдействието при изготвяне на експертното заключение и реализиране на микрофотографиите на хартията, мастилото и кожата на подвързията.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов, Б. За пет ръкописа на Софроний Врачански. // *Литературна мисъл*, 1983, № 7, с. 145 – 149.
- Ангелова, А. Книгата като обект на микроисторията или една забравена книга от личната библиотека на Софроний Врачански. // *ГСУ, ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“*. Международна научна конференция „Културни мостове: минало и съвремие“, 99 (18), 2017, с. 547 – 552.
- Врачански, С. Архиерейски служебник от края на XVII в. Zogr 0133. Славянски ръкописи от колекцията на Зографския манастир. „Зографска електронна научноизследователска библиотека“. Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

- Врачански, С.* Втори Видински сборник на Софроний Врачански, 1802. Ръкопис № 1093. Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.
- Врачански, С.* Дамаскин на Св. Софроний Епископ Врачански. Ръкопис № 1765. Библиотека на Академията на науките, Санкт Петербург, Русия.
- Врачански, С.* Изповедание на православната вяра. Ръкописен отдел на Държавната публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин“, Санкт Петербург, Русия.
- Врачански, С.* Катехизически, омилетични и нравоучителни писания: Из ръкописното наследство на светителя Св. Софроний епископ Врачански. По инициатива, под ред. на Врачански митрополит Калиник. С предговор от Врачански митрополит Калиник, Николай Дилевски. София, Синодално издателство, 1989.
- Врачански, С.* Кириакодромион сиреч Неделник: на всех неделях в православних церквях прочитаемая евангелиях в всего лета с толкуванием и с нравоучение и на великих господских празницех и на святых празнуемых сказание душеполезная / преписаний от словен. и от греч. глубочайшаго языка на болгарский простий язык от смиреннаго Врачанскаго епископа Софрония к разумению простому народу; напечатана и право описана от Димитрия Михайло Попович и от Георгия син его ти[па]рим. - [Римник]: в типографии у Римнической епископии при епископе Нектарий, 1806. Дигитално факсимиле на книгата: Bishop Sofronii. The Sunday Book, Library of Congress, Washington, DC. <https://www.wdl.org/en/item/273/>
- Врачански, С.* Книга за трите религии, 1805. Ръкописен отдел на Държавната публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин“, Санкт Петербург, Русия.
- Врачански, С.* Книга за трите религии – християнство, юдейство и мохамеданство от 1805 г. Санкт Петербург, Държавна публична библиотека „Салтиков-Шчедрин“, собр. М. А. Погодина, N: 1204.
- Врачански, С.* Молитвеник на Софроний Врачански, втората половина на XVIII в. [Ръкопис] – XVIII в. Cod. D. Slavo 20, Славянски ръкописи на Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“. „Зографска електронна научноизследователска библиотека“. Софийски университет „Св. Климент Охридски“.
- Врачански, С.* Първи Видински сборник на Софроний Врачански, 1802. Ръкопис № 356. Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.
- Врачански, С.* Служебник на Софроний Врачански от края на XVIII в. Zogr 0128. Славянски ръкописи от колекцията на Зографския манастир. „Зографска електронна научноизследователска библиотека“. Софийски университет „Св. Климент Охридски“.
- Врачански, С.* Софроний Врачански. Сборник изследвания. Състав. Д. Караджова, С. Таринска. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2004.
- Вутова, Н.* Софроний Врачански 1739 – 1813: Био-библиографски указател. София, Народна библиотека „Кирил и Методий“, 1989.
- Данков, Е., Стойчев, Т.* 200 години от блажената кончина на св. Софроний Врачански и проблемите на новото ни възраждане. // *Диоген*, 22, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, 2014, с. 70 – 85.
- Караджова, Д.* За три неизвестни ръкописа на Софроний Врачански. // *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, 1985, No 1, p. 111 – 119.
- Марагос, В.* Паисий Хилендарски и Софроний Врачански. От православната идеология към изграждане на българската идентичност. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012.

- Митев, П., Рачева, В.* Софроний Врачански – книжовник и политик от Новото време. Сборник с материали от Международна научна конференция. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2011.
- Ничева, К.* Към историята на лексиката на българския книжовен език. Маргинални бележки в ръкописните творби на Софроний Врачански. – В: Славистичен сборник. По случай V международен конгрес на славистите в София. София, 1963, с. 183 – 191.
- Паисий Хилендарски.* Ръкопис No NMH, Slav, 32. История славянобългарска (Паисиева белова), 80-те години на XVIII в.; 1, 129, 2 л. хартия. Инв. № 39646. Славянски ръкописи от колекцията на Националния исторически музей. „Зографска електронна научноизследователска библиотека“. Софийски университет „Св. Климент Охридски“.
- Райков, Б., Кожухаров, С., Миклас, Х., Кодов, Х.* Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир и Света гора. София, CIBAL, 1994.
- Стендер, Ф.* Истина религии вообще в двух частях, из которых в первой доказывается истин Религии вообще противу неверия вольнодумцов и натуралистов; а во второй утверждается истина Христианской религии, следуя Священному Писанию противу неверия натуралистов. Москва, 1785.

ДИГИТАЛНО ФАКСИМИЛЕ НА КНИГАТА:

Част I: https://books.google.bg/books?id=W85jAAAАсAAJ&printsec=frontcover&hl=bg&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Част II: <https://books.google.bg/books?id=XM5jAAAАсAAJ&printsec=frontcover&hl=bg#v=onepage&q&f=false>

Четвероевангелие на Поп Софроний от втората четвърт на XV в., Зогр. 20 8. Славянски ръкописи от колекцията на Националния исторически музей. „Зографска електронна научноизследователска библиотека“. Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

Barrett, T., Ormsby, M., Shannon, R., Schilling, M., Mazurek, J., Wade, J., Brückle, I., Lang, J., White, J. Non-Destructive Analysis of 14th – 19th Century Papers. – In: The Book And Paper Group Annual 29, 2010, Washington, DC, American Institute of Conservation, 2010, p. 111.

Barrow, W. Permanence/Durability of the Book – V: Strength and Other Characteristics of Book Papers 1800 – 1899. Richmond, VA, W. J. Barrow Research Laboratory, 1967.

Lunt, H. Old Church Slavonic Grammar. Berlin, Germany, Horace Gray Lunt Published, 2001.

Minter B., Malosh, P. Polyester encapsulation using ultrasonic welding. Pennsylvania, US, 1981, ASIN:B00072E264.

Roberts, M., Etherington, D. Bookbinding and the conservation of books: a dictionary of descriptive terminology. Washington, DC, Library of Congress, 1982.

Roggia, S. William James Barrow: A Biographical Study of His Formative Years and His Role in the History of Library and Archives Conservation From 1931 to 1941. New York, Columbia University, 1999.

Rose, C., Greene, C. Guidelines for the care of works on paper with cellulose acetate lamination, Washington, DC, National Museum of Natural History, Smithsonian Institution, https://anthropology.si.edu/conservation/lamination/lamination_guidelines.htm

Scribner, B. Preservation of Newspaper Records. Washington, DC, *National Bureau of Standards Miscellaneous Publication* 145, 1934, p. 1 – 10.

Stenders, G. Wahrheit der Religion wider den Unglauben der Freygeister und Naturalisten. Mittau, Mitau und Hasenpoth: bei Jakob Friedrich Hinz, 1772.

ДИГИТАЛНО ФАКСИМИЛЕ НА КНИГАТА:

<http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/109379/5/>

Stephens, C., Barrett, T., Whitmore, P., Wade, J., Mazurek, J., Schilling, M. Composition and Condition of Naturally Aged Papers. // *Journal of the American Institute for Conservation (Abingdon, UK), Informa UK Limited, Taylor & Francis Group*, Vol. 47, No 3, 2008, p. 201 – 215.

The Barrow Book Collection: Characterization and Access. Washington, DC, Library of Congress. https://www.loc.gov/preservation/scientists/projects/barrow_books.html

Woodward, E. The Epidemic in the Archives: A Layman's Guide to Cellulose Acetate Lamination. Chicago, IL, *RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts, and Cultural Heritage*, Vol. 18, 2017, p. 108 – 122. <https://rbm.acrl.org/index.php/rbm/article/view/16820/18410#footnote-023-backlink>

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 103, 2018

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 103, 2018

НЕОБИКНОВЕНАТА СЪДБА НА БЪЛГАРИСТКАТА ШАРА КАРИГ (1914 – 1999)

ДЖЕНИ МАДЖАРОВ

Катедра „Етнология“

Dzheni Madzharov. THE UNUSUAL FATE OF THE TRANSLATOR FROM BULGARIAN SARA KARIG (1914 – 1999)

The life of the Hungarian Sara Karig (1914 – 1999) is a complex tangle of curiosity, hard work, honesty, courage and fateful clash with the ideological perversity of the time it lives in. She is the most successful promoter of Bulgarian fiction in Hungary, being a translator, editor and compiler of 32 books by Bulgarian authors. This is a well-read and broad-minded intellectual. But Sara Karig is also an extraordinary person, because of her bold and self-reliant human behaviour. She was involved in saving the lives of several thousand people. In the years of fascism in Hungary (1944 – 1945), she was not afraid to sacrifice her life and save thousands of Jewish children, refugees and English prisoners of war, along with the Swedish anti-Nazis – Asta Nilsson, Waldemar Langlet and Raoul Wallenberg. For this honest and straightforward woman in the liberated by fascism, Hungary, there are new, severe trials. Because she dared to reveal electoral fraud, she was sent for six years to the GULag Soviet camps. There she barely came to life to return to Hungary and to start her life again for the third time. With hard labour, very dedication and endless vitality she builds friendship bridges, wins friends, works devotedly to her homeland. However, from the years spent in the camps, she also keeps a gentle memory. These are her sensual white poems, decades hidden on the bottom of the drawer. Only at the end of her life Sara Karig dares to reveal this wonderful side of her nature to the reader’s audience.

Keywords: Sara Karig, Hungarian, translator, Europe publishing house, Bulgarian fiction, fascism, Jewish genocide, rescue of Jewish children, anti-Nazi, Asta Nilsson, Waldemar Langlet, Raoul Wallenberg, blue ballot, electoral fraud, GULag Soviet camps, Righteous Among the Nations, Yad Vashem.

Има такъв, който като получи плесница, след това цял живот върви накриво. Изкривява се завинаги, ако не лицето му, то душата му, и оттогава насетне само може да бездейства, да охка или казва „Майната му“. Шара Кариг не беше такъв човек. Това е въпрос на късмет, но разбира се, на сила и на устойчивост, че след Воркута тя остана същият здрав, любознателен и деен човек, какъвто бе и преди. Това, което като млада е приемала за социална справедливост или несправедливост, не е могло да промени идването на социализма, нито каквато и да било политическа система и управление.

Петер Кантор¹

С тази изключителна унгарка ме запозна Димитър Добрев² – писател и дългогодишен главен редактор на книгоиздателство „Народна култура“. Той беше един от най-добрите приятели от юношеските години на дядо ми – ставрофорен иконом Райко Славов³. През 1976 г. Димитър Добрев ми помогна да започна следване в Унгария, като това стана с активната подкрепа и съдействие на Шара Кариг, с която бяха много близки приятели от 50-те години на ХХ в. Тя беше изключително ерудирана, сърдечна и обаятелна личност, „... имаше особено излъчване – лицето ѝ беше меко, почти без бръчки, очите ѝ издаваха нейната безкрайна доброта и предразположение към другите“⁴. По време на запознанството ми с нея тя беше на 62 години. Един неоспорим авторитет в българо-унгарските културни взаимоотношения – главен редактор (1956 – 1986) в унгарското издателство за художествена литература „Европа“, основен преводач и съставител на преводна българска литература, активен общественик. През целия си неуморим творчески живот тя бе превела само от български език 32 книги, 6 радиодраматизации и над двеста стихотворения. Благодарение на нейната изключителна трудоспособност, старание, внимателно вникване в съдържанието на текста и преклонение пред таланта на родните творци, днес унгарският читател може да се наслаждава на великолепните преводи на повече от 40 български автори, сред които са имената на Христо Ботев, Йордан Йовков, Ангел Каралийчев, Димитър

¹ https://hu.wikipedia.org/wiki/Karig_Sára (10.04.2018.) Превод на автора от унгарски.

² Димитър Добрев Димитров (1904 – 1985) е български писател, читалищен деец, редактор, книгоиздател и общественик. В родното си село Щръклево, Русенско, издава единственият по рода си провинциален литературен вестник „Светлоструй“ (1928 – 1941). Дълги години е главен редактор на издателство „Народна култура“ (1945 – 1970) (<https://literaturosviat.com/?p=72081>) (10.04.2018.)

³ Райко Славов Георгиев (1902 – 1987) е роден в с. Две могили, Русенско, а учи прогимназия в с. Щръклево, където се запознава с Димитър Добрев. Завършва Духовната семинария и повече от 55 години е свещеник в родното си село, по-късно град. Редовен дописник е на в. „Светлоструй“ и други провинциални издания. Заедно с Димитър Добрев са основатели на дружество „Трезвеност“ в с. Щръклево.

4 **Маджарова**, Н. Спомен за Шара Кариг. // Литературен форум, № 22 (405), 8 – 14 юни 1999, с. 12.

Талев, Богомил Райнов, Емил Манов, Любен Станев, Боян Болгар, Атанас Далчев, Георги Райчев, Атанас Семерджиев, Атанас Мандаджиев, Рангел Игнатов, Вера Мутафчиева, Блага Димитрова, Йордан Радичков, Валери Петров, Любомир Левчев и др. Първият превод, който Ш. Кариг прави, докато все още учи български език, е сборникът с разкази „По жицата“ на Йордан Йовков⁵. Това е един труден за превод автор поради многото архаични думи и турцизми в текстовете му. Впоследствие тя превежда от него още „Чифликът край границата“ и „Старопланински легенди“. Освен всичко споменато дотук, тя е преводач и съставител на два сборника с български народни приказки „Последният змей“ (1966)⁶, „Хитър Петър“ (1975)⁷ и няколко сборника с произведения на български автори, сред които се отличават „Малко огледало на българската литература“ (1965)⁸ и „Истории за геройството“ (1977)⁹.

Със своята непосредствена човешка сърдечност и пълна творческа отдаденост Шара Кариг беше една от най-големите и изявени приятелки на България, почитателка на българската култура, неин защитник и популяризатор не само в Унгария, но и по света.

През целия период на познанството ми с нея, от 1976 г. до кончината ѝ през 1999 г., при проведени повече от стотина срещи и разговори, леля Шара, както тя настояваше да се обръщам към нея, не спомена нито веднъж нещо за себе си в личен план, не се оплака от изключително драматичната си съдба, но и не се похвали с постъпките си, извисяващи я до невероятен човешки героизъм. Тя винаги беше обикновена, непосредствена, любезна, ненаатрапваща своя сложен и драматично объркан житейски път. Поради тази причина аз никога не можах да предположа, че общувам с един невероятно смел, многократно рискувал живота си за спасението на другите, човек-герой. Едва след нейната кончина узнах истинското измерение на човека, с когото десетилетия наред се срещях и откровено разговарях. От документите, които ми беше оставила, със заръка да ги отворя едва, когато си отиде от този свят, излезе истината за потисналата творческия си талант поетеса, за безпределно смелия човек, неизброимо пъти рискувал себе си, за да спаси хиляди други живота, за много препатилата и страдала политическа затворничка.

Нека горенаписаното не се възприема като хвалебствие или угодни слова на поклонник, защото зад твърденията се крият изключително много драматични събития за времето и за живота, който изживя Шара Кариг. Истината за всичко това тя бе заключила дълбоко в сърцето си, защото „Тя беше простила

⁵ Jovkov, J. „A fehér fecske”. Budapest, Európa, 1956.

⁶ „Az utolsó sárkány”. Budapest, Európa, 1966.

⁷ „Ravasz Péter”. Bolgár népmesék. Budapest, Móra Könyvkiadó, 1975.

⁸ „A bolgár irodalom kistükré”. Szerk. Juhász Péter és Karig Sára. Budapest, Európa, 1965.

⁹ „Történetek a hőstettről”. Ford. Juhász Péter, Karig Sára, Szenczei László. Budapest, Európa, 1977.

много неща, беше намерила вътрешен покой и за кошмарните си спомени от шестте прекарани години из съветските лагери зад полярния кръг в Коми. Подробности за изключително тежкия ѝ и в същото време интересен живот научих от интервютата, които беше давала по различни поводи в унгарската преса¹⁰. А те не бяха повече от пет-шест на брой.

Шара Кариг е родена на 13 юни 1914 г. в гр. Бая, област Бач-Кишкун, Южна Унгария (тогава Австро-Унгарска империя). По това време той е малък провинциален град на левия бряг на река Дунав, населен с унгарци, сърби, хървати, немци, евреи и др. Тя е третото, най-малкото дете в семейството на двама педагози. Има батко Убул и кака Юлия. Баща ѝ Карой Емил Кариг е унгарец, педагог в Института за подготовка на учители в града, преподавател по музика, който в свободното си време свири на орган в църквите на евангелистите, реформаторите, католиците, православните и в местната синагога. Той е уважаван от съгражданите си член на евангелисткото Църковно настоятелство. Майката Йохана Моравчик е еврейка католичка, която преподава в местното училище. Малката Шара започва основното си образование в училището към девическия манастир „Св. Богородица“ край града. Поради факта, че преди да постъпи в първо отделение, вече знае да чете и пише, не ѝ е интересно в клас, а е и свободолюбива по характер. Така още първия час в началното отделение се стига до спречкване между нея и възпитателката, която я наказва с удари по ръцете с пръчка. Малката Шара изтръгва пръчката от нейните ръцете и отвърща на удара. Веднага е изгонена от училище. Само след дълги увещания и дарената на манастира крава от баба ѝ може да продължи образованието си, но като частна ученичка. Там завършва четвърто отделение и първи прогимназиален клас. Родителите ѝ, решени да дадат добро образование на децата си, изпращат 12-годишната Шара и кака ѝ през 1926 г. да учат в манастир за млади английски госпожици, разположен на остров край Нойхаус ам Ин, в Германия. Там таксата за образование е почти два пъти по-ниска от тази в сродния манастир в Будапеща. Освен всички останали предмети, двете сестри изучават вероучение и немски език. Като втори език Юлия учи френски език, а Шара – английски. В свои интервюта Ш. Кариг споменава, че е била много усърдна ученичка, защото само с отличен успех е могла да се освободи от плащане на учебна такса и така да подпомага родителите си в издръжката им. Ала като свободолюбива евангелистка се отнася доста пренебрежително към вероучението и строгото изискване на монахините-католички за многократни молитви, особено в ранните утринни часове. Тя успява да си издейства разрешение да не посещава среднощните молитви, а да ходи едва на тези след 7 часа сутринта. Вместо на молитва, понякога отива за риба. В манастира сестрите прекарват две години и половина. Покрай заниманията на кака си Шара започва да изучава и френски език. Ала основното, което за цял живот усвоява

¹⁰ Маджарова, Н. Спомен за Шара Кариг, с. 12.

в манастира, е религиозната търпимост, усетът за справедливост и уважение към различните религиозни и идейни схващания на хората¹¹.

След обучението в Германия Шара се завръща в родината и продължава образованието си в гимназията на град Сегед „Св. Елизабета Арпадска“. Там изучава латински и гръцки език, едновременно с това полага и приравнителен изпит по френски език. Продължава усърдно да учи, защото като трето дете в семейството има право да бъде освободена от плащане на училищна такса само ако има отличен успех. След завършване на гимназията иска да запише специалност „Английски език“ в Сегедския университет „Франц Йосиф“, но понеже такава няма, през 1932 г. започва следването си в специалността „Унгарски и немски език“.

В началото на 30-те години на отминалия век Сегед е оживен университетски център поради принудителното преместване на преуспяващото висше училище от останалия извън пределите на Унгария град Клуж-Напока (на унгарски Коложвар), който след 1919 г. влиза в състава на Румъния. В големия южен провинциален град и университета му кипи оживен културен, научен и политически живот. Организирант се много творчески срещи, дискусии и различни други интересни за младите хора прояви. Сред местната студентия се заражда ядрото на бъдещия прогресивен културен, научен и политически елит на Унгария. В университетския Художествен колегиум „Сегедска младеж“, ръководен от Дьорд Будаи¹², се създава онзи творчески кръг от младежи, от чиито състав излизат много от по-късно станалите национално- и световноизвестни унгарски поети, писатели, художници, учени, изследователи и общественици на ХХ в. Шара Кариг става член на Колегиума, като се потапя всецяло в тази среда и живее с вдъхновения творчески плам на своите съвременници. Много бързо се запознава и сприятелява с някои от изявените представители на тази общност като Миклош Радноти¹³, Ференц Мора¹⁴, Дюла Ортутай¹⁵,

¹¹ **Kertész**, M. Egy igazi ember. // *Nők magazinja* (Budapest), 1986, 12 sz., p. 1.

¹² Дьорд Будаи (1907 – 1990) е изявен график, дърворезбар, скулптор и създател на театрални декори (https://hu.wikipedia.org/wiki/Buday_György) (11.04.2018).

¹³ Миклош Радноти (1909 – 1944) е един от най-изявените поети на модерната унгарска лира от първата половина на ХХ в. Роден и израснал в еврейско семейство, приело унгарска идентичност, той има злочестата съдба на стотици хиляди други евреи да бъде убит в концлагера „Аушвиц“ ([https://hu.wikipedia.org/wiki/Radnóti Miklós](https://hu.wikipedia.org/wiki/Radnóti_Miklós)) (11.04.2018).

¹⁴ Ференц Мора (1879 – 1934) е писател, журналист, музеен уредник, археолог и етнограф (https://hu.wikipedia.org/wiki/Móra_Ferenc) (11.04.2018).

¹⁵ Дюла Ортутай (1910 – 1978) е изявен учен, професор, университетски ректор, академик (1958 – 1978), водеща фигура на Будапещенската школа етнографи и фолклористи, директор на Изследователската група (институт) за етнография при УАН, председател на Унгарското етнографско общество, общественик и политик, министър на религията и образованието (1947 – 1950) (https://hu.wikipedia.org/wiki/Ortutay_Gyula) (11.04.2018).

Дьорд Будаи, Габор Толнаи¹⁶, Ференц Хонт¹⁷ и др. Шара е любознателен млад човек с разностранни интереси. Пише фейлетони във вестника на гр. Бая, прави художествени преводи, завършва курс по гледане на кърмачета и пр. Красива, интелигентна и привлекателна, тя има много ухажори, но никога не създава трайна връзка с някого. Вече на средна възраст признава със самоирония в едно интервю, че: „Бракът не беше измислен за мен“¹⁸. През целия си живот тя в действителност никога не се омъжва и не създава свое семейство. Без да завърши започнатата специалност, напуска Филологическия факултет с желание да запише медицина, ала не успява. Тогава постъпва в Правния факултет на Университета, където учи само два семестъра. Накрая става студентка в специалността „Външна търговия“ на Източната академия в Будапеща (1933 – 1934), откъдето придобива диплом за счетоводител по баланси¹⁹.

От САЩ в град Сегед се завръща през 1932 – 1933 г. унгарският биохимик от еврейски произход Алберт Сент-Дьорди²⁰. Той вече е световноизвестен учен, по-късно става и носител на Нобелова награда. Сегедският университет му възлага ръководството на Биохимичния институт, в чиято сграда той се настанява да живее заедно със семейството си. Дъщеря му Нели е с две години по-малка от Шара и учат заедно в гимназията. Бързо се сприятеляват, след което Шара се запознава и със семейството на големия учен, като става чест гост в дома му. Алберт Сент-Дьорди много харесва дейната, прагматична и с пъргав ум Шара, поради което започва да я напътства и подпомага в нейното развитие. Междувременно тя чувства неудовлетвореност от обучението си в Университета и търси нови предизвикателства в живота. Големият учен често ѝ казва, че докато е млада, трябва да пътува, за да опознае света и така да се обогати душевно. С тази идея в главата тя приема предложението на съпругата на А. Сент-Дьорди да ѝ съдейства за намиране на работа като детска

¹⁶ Габор Толнаи (1910 – 1990) е литературен историк, есеист, съставител и редактор на много литературни поредици и издания, университетски преподавател и член на УАН (1962 – 1990) ([https://hu.wikipedia.org/wiki/Tolnai_Gábor_\(irodalomtörténész\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Tolnai_Gábor_(irodalomtörténész))) (11.04.2018).

¹⁷ Ференц Хонт (1907 – 1979) е театрален режисьор и естет (https://hu.wikipedia.org/wiki/Hont_Ferenc) (11.04.2018).

¹⁸ Nyáry, K. A Gulágot járt embermentő. – In: Nyáry, K. Merész magyarok. 30 ember történet. Budapest, Corvina, 2015, p. 83.

¹⁹ Gergely, Á. Emberi minta – Karig Sára. // *Kritika* (Budapest), 1988, 3 sz., p. 13.

²⁰ Алберт Сент-Дьорди (1893 – 1986) е един от най-изявените унгарски учени – лекар и биофизик. За приноса му по откриване на витамин С, а по-късно и на витамин Р, е награден с Нобелова награда за медицина и биология (1937). Той е първият ректор на Университета „Миклош Хорти“ в Сегед (1940 – 1941), член е на три научни академии – Унгарската, Съветската, Американската, а също унгарски народен представител (1945 – 1947). По време на войната емигрира в САЩ, където и почива. На негово име са учредени две награди – в Унгария (1991) – за постижения във висшето и средното образование, и в САЩ (2005) – за върхови постижения при изследване на раковите заболявания (https://hu.wikipedia.org/wiki/Szent-Györgyi_Albert) (11.04.2018).

възпитателка в някое английско семейство. Това ще ѝ позволи по-добре да научи английски език. Така през 1934 г. тя заминава за Нюкасъл, Великобритания, където започва да се грижи за детето на английско семейство. Впоследствие работи като помощничка в домакинството и на други семейства, като междуременно посещава лекции в Университета в Дърам, Североизточна Англия. По-късно се премества да работи в Лондон и посещава лекциите в специалност „Английска филология“ на Лондонския свободен университет. Оттам получава диплома за учител по английски език, с която има право да преподава по целия свят, но не и във Великобритания. При пребиваването си в Лондон обществено дейната и любознателна Шара Кариг се запознава отблизо с политическите идеи на реформаторите социалисти, които ѝ допадат. Често посещава сбирки на Обществото „Фабианус“, където социалистите провеждат своите дискусии и просветна дейност.

След три години в чужбина тя се завръща в Унгария през 1937 г. По това време властите в страната се опитват да намалят процента на безработица сред висшистите. Издадено е разпореждане, според което всички завършили висшето си образование младежи, говорещи чужди езици, трябва да започнат първата си работа в някое производствено предприятие на страната. С това се цели намаляване на безработицата, подсилване на производството с образовани кадри, а през личните познанства на младите хора се осъществява пряка стопанска връзка на унгарските предприятия с чужди производители и пазари. При тези обстоятелства Шара Кариг започва работа като отговоряща за търговската кореспонденция на английски и немски в будапещенската кантора на „Завода за желязо и машини“ (намиращ се в град Шалготарян). Там неин пряк началник става завърналият се от емиграция във Франция Пал Юстус²¹, който е известен идеен ръководител на унгарските социалдемократи. Тази ярка обществена и политическа личност оказва силно влияние за промяна светогледа на Шара Кариг, за преосмисляне на нейната собствена идейна и обществена позиция. До този момент тя не се занимава с политика и се самоопределя като „индивидуален анархист“. Под въздействие на Пал Юстус тя осъзнава моралната необходимост да заема активна гражданска позиция по наболели обществени въпроси при все по-нарастващото напрежение в живота на страната и по света. От този изявен политик тя научава

²¹ Пал Бернат Юстус (1905 – 1965) е поет, преводач, обществено ангажиран писател, политик и идеолог на унгарските социалдемократи през първата половина на ХХ в. Роден в семейство, изповядващо юдаизма, той няколко години живее в емиграция във Виена, Берлин и Париж. В годините на Втората световна война е изпратен в трудов лагер, откъдето избягва при партизаните на Йосип Броз Тито. След завръщането си в Унгария става един от подсъдимите в скалпения политическия съдебен процес срещу комуниста Ласло Райк, като е осъден на доживотен затвор (1949), а после освободен и реабилитиран през 1956 г. (https://hu.wikipedia.org/wiki/Justus_Pál) (11.04.2018).

много за обществено ангажирания начин на мислене, за логиката при оценка на събитията и за социалната диалектика на живота.

След две години работа в завода е приета за служителка във Валутния отдел на Търговската банка на Будапеща, благодарение на това, че владее английска стенография. Там работи около две години. По това време и в унгарското общество, подобно на други държави в Европа, започват да се засилват настроенятията против евреите. Появяват се първите закони от анти-еврейското законодателство. Започват масови уволнения на евреи от работа, ограничаване на техните граждански права, отнемане на имуществото им и други форми на насилие над тази повече от 800-хилядна общност. Младата жена не може да разбере, а още повече спокойно да приеме това, което става в страната и по света. С близки приятели обсъжда случващото се и осъжда равнодушието на обществото спрямо тази несправедливост, зад която се крие ужасното лице на бъдещото нечовешко поведение към различните. Скоро приятелите на Шара Кариг, а и тя самата, стигат до общата идея, че: „След като законите са нечовешки, то те не трябва да се спазват“²². Така тя за първи път през 1939 г. нарушава закона, насочен срещу евреите, когато чрез подправени документи осигурява квартира в Будапеща на семейство полски евреи, преследвани в страната си. Когато осъзнава, че това закононарушение успешно спомага, за да се спасят хора от преследване, тя по същия начин осигурява квартири на още десетина семейства бежанци.

Междувременно Втората световна война е започнала своето пагубно унищожение на милиони човешки живота. През 1941 г. Шара Кариг се премества да работи като служителка в кантората на Акционерно дружество „Шомшич“, което търгува с вино. Там се запознава със стопанския директор Оскар Зеркович²³ и под негово влияние първоначално сътрудничи на Социалдемократическата партия, а през 1943 г. става и неин член. Преследванията на евреите са масови и все повече се засилват. Нейният близък приятел от студентските години в Сегед, големият унгарски поет Миклош Радноти, поради еврейския си произход първоначално е изпратен в трудов лагер в Унгария, а по-късно в концентрационния лагер „Аушвиц-Биркенау“. Тя укрива ръкописите и библиотеката му зад бъчвите в склада за вино, за да ги опази. В тези години немските окупационни войски и унгарските фашисти, т. нар. „нилаши“²⁴, започват

²² Nyáry, K. A Gulágot járt embermentő, p. 84.

²³ Оскар Зеркович (? – 1948) е роден в заможно семейство, което се занимава с търговия на вино. По време на преследванията на евреите се включва в съпротивата, като през 1944 г. е арестуван и осъден на 15 години затвор. При отстъплението на нацистите е откаран в Бавария, където е освободен от американските войски. През 1947 г. е арестуван отново, но вече от унгарските служби за сигурност, и е осъден като шпионин от съветски съд на 25 години, след което е изпратен в трудов лагер в Иркутск, където умира (<http://zerkovitz.hu/zerkowitzpeter.htm>) (11.04.2018).

²⁴ Това са членове на унгарската националистическа вождистка Партия на кръсто-

масови гонения, погроми и убийства на евреи, католици и прогресивни ляво-мислещи хора. Това поражда недоволство и напрежение в обществото, което води до появата на организирано съпротивително движение в страната. Оскар Зеркович е съмишленик на антифашистката съпротива. Той добре познава идейните виждания на своята служителка, поради което ѝ се доверява. От своя страна съпругът на приятелката ѝ от младежките години Нели Сент-Дьорди – Дьорд Либи²⁵, я свързва с членове на нелегалната организация. Така Шара Кариг влиза в близки отношения с хората от съпротивата и макар да рискува живота си, заедно с книгите в склада за вино, укрива и част от оръжието на антифашистката съпротива, организирана от Ендре Байчи-Жилински²⁶. Десетилетия по-късно журналистите, питайки я за нейното участие в съпротивата, винаги остават озадачени от отговора на въпроса защо не е удостоена със званието „Активен борец против фашизма и капитализма“. Шара Кариг отговаря

саните стрели, т. нар. „нилаши“, ръководена от Ференц Салаши (1897 – 1946). Партията официално съществува между 15 март 1939 и 24 август 1944 г., а също и след осъществения от нея фашистки преврат на 16 октомври 1944 г. до 1 май 1945 г. През 170-те дни на своя режим нилашите продължават спряното на 7 юли 1944 г. от Миклош Хорти депортиране на унгарски евреи във фашистките концентрационни лагери. Под ръководството на Адолф Айхман и със сътрудничеството на правителството на нилашите стотици хиляди евреи и цигани са откарани в лагерите на смъртта. Още в нощта на преврата са убити няколко хиляди евреи на брега на Дунава. Десетки хиляди други са избити от въоръжените отряди на нилашите в различни части на страната и в еврейското гето в Будапеща.

²⁵ Дьорд Либи (1919 – 1995) е инженер, изявен спортист и автор на мемоарна литература, който през 1944 – 1945 г. се свързва с организацията на шведския дипломат Раул Валенберг в Будапеща. След войната работи в Министерството на информацията в Будапеща, а през 1957 г. емигрира в Швеция. През периода 1970 – 1980 г. е сътрудник на стокхолмския Институт „Каролинка“, а през 1991 г. се завръща в Унгария, където на негово име е учредена награда, присъждана на борците за свобода, демокрация, против расизъм и всякакъв вид диктатура (2012) (http://epa.oszk.hu/02600/02690/00012/pdf/EPA02690_aghegy_2007_18-19_2346-2348.pdf) (11.04.2018).

²⁶ Ендре Байчи-Жилински (1886 – 1944) произхожда от благородническо семейство. По образование е юрист, работи в адвокатска кантора и като секретар на главен жупан. Той е изявен журналист, народен представител, политик, офицер от резерва. Участва в Първата световна война, където е тежко ранен. Активно се противопоставя на Унгарската съветска република (1918), поради което е преследван от болшевиките и е принуден да емигрира във Виена. В годините преди Втората световна война застава срещу набиращата популярност идеология на националсоциализма в Унгария. Поради непримиримата си антинацистка позиция е арестуван от Гестапо и вкаран в затвора през март 1944 г., но през октомври, по настояване на унгарското правителство, е освободен. През ноември ръководи учредяването на Унгарския национален въстанически освободителен комитет, който обединява различни демократични сили в единен фронт за въоръжена борба срещу немските окупатори и унгарските фашисти. Две седмици по-късно е арестуван, осъден по бързата процедура и обесен през декември (https://hu.wikipedia.org/wiki/Bajcsy-Zsilinszky_Endre) (11.04.2018).

по един и същ начин: „Никога не се заявих като участник в съпротивата. Аз организирах своя самостоятелна съпротива“²⁷.

След окупацията на Унгария от германците (19 март 1944 г.) Шара Кариг е уволнена от Акционерното дружество „Шомшич“ поради изповядване на леви идеи и съпричастност към хората, които не приемат фашисткия режим. В годините на Втората световна война Унгария е на страната на хитлеристка Германия, като изпраща свои войски на Източния фронт. Според едно разпореждане на правителството от 1941 г. завърналите се в отпуск от фронта войници имат право да сключат брак по бързата процедура – чрез оформяне на всички необходими документи само за един ден. Узнавайки за тази възможност, Ш. Кариг търси да се сдобие с данни от документите на такива войници. Те са крайно необходими, защото след окупацията на страната, тя е влязла в конспиративна връзка и с известния професор по международно право Кароли Сладиц²⁸. Неговият син Имре Сладиц създава в своето жилище цяла „фабрика“ за изработване на фалшиви документи. С тях той снабдява избягалите от пленнически лагер английски офицери-пилоти, които са свалени над унгарска територия²⁹. От Имре Сладиц тя се научава на тънкостите как да подправя документи. Веднъж овладяла това умение, Ш. Кариг създава своя нелегална работилница в жилището си, където освен изработване на документи, отпечатва и позиви на нелегалната съпротива. В тези ужасни за човечеството години тя е невероятно смела и без да се замисля ежедневно рискува живота си, за да спаси този на други хора. След десетилетия една от участничките в организацията по подправяне на документи – съпругата на Ласло Рьорер, дава следната откровена оценка за поведението на своята дългогодишна приятелка Шара: „Това е един от най-смелите и най-благородни хора, с които ме е срещал животът“³⁰.

Личните данни на завърналите се войници Шара Кариг използва по свой неповторим начин. За мен само безпределно смела жена, всецяло отдадена на спасението на другите, би могла да измисли и приложи подобна гениална схема. С придобитите данни тя фалшифицира кръщелни свидетелства. Те са ѝ необходими, за да могат съпрузите евреи на нейни приятелки да сключат с нея брак по бързата процедура. С идеята да спаси тези мъже от явна гибел така тя сключва осем фиктивни брака с личното си име в различни райони на Будапеща. По този начин с издадените официални документи тя създава нова самоличност на преследваните мъже. Осъществяването на това спасение е възможно поради разпореждането от 1941 г. и факта, че по това време липсва единен регистър на

²⁷ **Gergely**, Á. Emberi minta – Karig Sára, p. 13.

²⁸ Кароли Сладиц (1871 – 1956) е един от най-известните унгарски прависти, университетски професор и редовен член на УАН (https://hu.wikipedia.org/wiki/Szladits_Károly) (12.04.2018).

²⁹ **Kertész**, M. Egy igazi ember, p. 3.

³⁰ *Ibid.*, p. 4.

гражданските бракове в страната. По този начин „оженените“ за Шара Кариг придобиват нова самоличност с действителни документи за „чисти“ унгарци. За по-голяма убедителност на новата им самоличност тя изготвя и допълнителни документи за всеки от тях като карти за градския транспорт, различни пропуски и пр. Подобни тя изработва и за много други еврейски бежанци, избягали английски военнопленници, членове на нелегални организации, дезертъори от армията. С нейна помощ стотици хора придобиват нова самоличност, което ги спасява от преследване и явна смърт. В дейността си тя не проявява никакви политически, етнически или религиозни пристрастия към хората, които се обръщат за помощ. Сред безброя на стотиците спасени от нея има унгарци и евреи, поляци и англичани, католици, юдеи и атеисти, демократи и комунисти. Това е един много широк спектър от различни представители на обществото, които в този исторически момент попадат в категорията на преследвани и подлежащи на изстребление³¹. В единия край на този дълъг списък стои отявлената католичка Маргит Шлахта³², а в другия е крайният комунист, артистът Тамаш Майор³³.

В тези страшни, ужасни за човечеството години Шара Кариг с пълно съзнание и целеустременост жертва живота си ден след ден, ала не с мисълта да извърши геройство, което ще я прослави или донесе награда, а защото като морален и честен човек се съпротивлява на жестокостта на времето, на равнодушието и страха, обхванал унгарското общество, и на вълнообразно нарастващата човеконенавист към другия, различния. В това се състои героизма на крехката жена Шара Кариг, която в едно жестоко и безчовечно време намира сили да извиси величието и достойнството на човешкия дух!

В собствения си дом, освен че има работилница за фалшиви документи, тя непрекъснато приютява и укрива различни бежанци. В сътрудничество с англичанката Евелин Гор-Симес³⁴ успява да спаси и няколко свалени над

³¹ Nyáry, K. A Gulágot járt embermentő, p. 85.

³² Маргит Шлахта (1884 – 1974) произхожда от полско благородническо семейство. Тя е монахиня в католически манастир, изявена феминистка, първата жена народен представител в Унгарския парламент (1920 – 1922) (https://hu.wikipedia.org/wiki/Slachta_Margit) (13.04.2018).

³³ Тамаш Майор (1910 – 1986) произхожда от православно семейство. Той е великолепен артист, театрален режисьор, директор на Народния театър (1945 – 1962), университетски преподавател, два пъти лауреат на държавната награда „Кошут“. От младежките си години изповядва крайни комунистически възгледи, два пъти е избран за народен представител и повече от десетилетие работи като висш партиен функционер (https://hu.wikipedia.org/wiki/Major_Tamás) (13.04.2018).

³⁴ Евелин Гор-Симес (1918 – 1998) е англичанка, която по време на войната работи в независима международна хуманитарна организация, разположена в Будапеща (<http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/aa09e8b2-917a-4ba0-858d-72a02e7d516b>) (13.04.2018).

унгарска територия английски офицери-пилоти, които са избягали от военнопленнически лагер.

Обществено-политическата ситуация в Унгария рязко се променя след окупацията на страната от германците. По нареждане на Райха са изпратени Адолф Айхман и Едмунд Весенмайер, за да решат „еврейския въпрос“ в Унгария. Започва масово депортиране на евреи към концентрационните лагери. За кратко време от окупацията до юли 1944 г. са депортирани около 445 000 души, от тях 434 402 в лагера на смъртта „Аушвиц-Биркенау“. В резултат разказа на двама избягали оттам евреи е създаден документът „Протокол Аушвиц“ (1944), в който се разкрива цялата истина за масовото унищожение на евреите. Документът е изпратен на управляващия Унгария Миклош Хорти (1868 – 1957), папата, правителствата във Вашингтон и Лондон. Това поражда вълна от международно недоволство. Под този натиск на 6 юли 1944 г. М. Хорти с военна сила спира депортирането на евреите от страната.

Още през пролетта на 1944 г., по препоръка на баронеса Гизела Апор³⁵, Ш. Кариг е поканена от Партията на мира да работи като доброволка в Международния червен кръст. Тя отдавна е във връзка с тази партия, чиито ръководители оценяват нейното доблестно човешко и гражданско поведение, както и изключителните ѝ организационни качества. Тя постъпва на работа в Детския отдел на Шведския червен кръст, като с това започва нейната системна нелегална дейност по спасяване от ужасите на войната и от физическо унищожение в концлагерите на смъртта на няколко хиляди еврейски бебета и деца на преследвани унгарски, словашки и полски граждани³⁶.

В Детския отдел неин пряк ръководител е шведката Аста Нилсон³⁷, която спасява деца още по време на Първата световна война. Ръководител на мисията на Шведския червен кръст е Валдемар Ланглет³⁸, който, заедно със

³⁵ Гизела Апор де Алтора (1886 – 1971) е баронеса, родена в унгарско благородническо семейство в селище, днес намиращо се в Румъния. Тя е монахиня, отдала живота си на хуманитарна дейност, като до 1945 г. е председател на Унгарския червен кръст (<https://www.geni.com/people/Gizella/6000000016557233742>) (13.04.2018).

³⁶ Nyáry, K. A Gulágot járt embermentő, p. 84.

³⁷ Аста Нилсон е шведка, роднина на шведския крал Густав V. Тя пристига в Будапеща през 1944 г., за да помага в спасителната мисия на Шведския червен кръст, организирана от семейство Валдемар и Нина Ланглет. При един от набезите на нилашите в дом, където са укривани еврейски деца, тя е арестувана, малтретирана и благодарение само бързата намеса на Раул Валенберг е спасена (<https://www.holocaustrescue.org/swedish-diplomats-who-rescued-jews/>) (14.04.2018).

³⁸ Валдемар Георг Ланглет (1872 – 1960) е шведски журналист, писател, езиковед, един от първите есперантисти в света, университетски преподавател, служител в посолство, културен аташе, председател на Шведския червен кръст в Будапеща (от май 1944 г.). Още след немската окупация на Унгария той започва да помага на евреите, като укрива преследваните заради етническа и религиозна принадлежност. Заедно с втората си съп-

съпругата си Нина, влага всички сили за спасяване на евреите. Дейността им е активно подпомагана от секретаря на Шведското посолство Пер Ангер³⁹. На по-късен етап за успеха на хуманитарната операция съдейства и нарочно изпратеният секретар към посолството – Раул Валенберг⁴⁰, който

руга – рускинята Нина Николаевна Боровкова (1896 – 1988), организират и ръководят мащабна акция по спасяване на евреите в Унгария под егидата на Шведския червен кръст. Благодарение на тяхната дейност са спасени към 25 000 души. В начинанието си не получават подкрепа от Шведското посолство, като посланикът само наблюдава и изтърпява техните действия, поради което са принудени да разпродадат цялото си семейно имущество в Унгария, за да финансират спасителната мисия. По многократно настояване на В. Ланглет пред шведския крал Густав V да се изпрати опитен дипломат в помощ на спасителната операция, Външното министерство командирова неопитния, неизявен в нищо и неориентиран в ситуацията Раул Валенберг за секретар на посолството в Будапеща. Той е натоварен със специални пълномощия да съдейства по издаване на документи на преследваните евреи. Посолството увеличава броя на издаваните и до този момент т. нар. „защитни паспорти“ с право получилите ги да отпътуват за Швеция, което спасява хиляди хора от преследване и депортиране в лагерите на смъртта. Обаче след фашисткия преврат на нилашите (16 октомври 1944 г.) официално е прекратена дейността на Шведския червен кръст, поради което спасителната акция се поема от междуременно създаденото Шведско-унгарско общество, но не задълго, защото семейство Ланглет е принудено да се укрива поради започнало преследване срещу тях самите от страна на нилашите. След завземането на Будапеща от съветските войски семейството продължава своята хуманитарна дейност до май 1945 г., когато поради тежко заболяване и крайно изтощение В. Ланглет е принуден да се завърне в Швеция заедно със съпругата си. Години наред семейството живее в голяма мизерия, защото е разпродадо цялото си имущество, но въпреки това активно събира помощи за пострадалите унгарски граждани. Веднага след войната дейността на семейство Ланглет по спасяване на хиляди човешки живота не е зачетена и удостоена с официално признание от шведската държава, за разлика от Раул Валенберг. Едва през 1946 г. Валдемар Ланглет получава „Кръст за заслуги на Унгарската Република“, като първо признание от унгарската държава, а в същата година двамата със съпругата му получават и „Сребърен медал за заслуги на Червения кръст“. Под оказан силен обществен натиск едва през 1949 г. му е присъден Кралският рицарски орден „Полярна звезда“ на Швеция. Пет години след смъртта му двамата със съпругата му са удостоени със званието „Праведник на света“, като в тяхна чест е посадено дърво в алеята на Мемориала „Яд Вашем“, Йерусалим (1965) (https://hu.wikipedia.org/wiki/Valdemar_Langlet; <https://www.holocaustrescue.org/swedish-diplomats-who-rescued-jews/>) (13.04.2018).

³⁹ Пер Йохан Валентин Ангер (1913 – 2002) е дългогодишен шведски дипломат, който по време на Втората световна война е секретар на посолството в Будапеща. Там той подпомага дейността на Раул Валенберг по издаване на „документи за закрила“ и шведски „защитни паспорти“ на преследваните евреи. След края на войната прави многократни опити да установи каква е съдбата на изчезналия Раул Валенберг, взет в плен от съветските войски през 1945 г. През 1980 г. е удостоен със званието „Праведник на света“ от Института „Яд Вашем“, Йерусалим (https://en.wikipedia.org/wiki/Per_Anger; <https://www.holocaustrescue.org/swedish-diplomats-who-rescued-jews/>) (14.04.2018).

⁴⁰ Раул Густав Валенберг (1912 – ?1947) е швед, роден в семейство на заможни банкери. Завършва архитектура в САЩ, но започва работа като банков чиновник в Хайфа.

Поради незаинтересованост към банковото дело, слаби познания и липса на предприемачески качества, дядо му, който е негов настойник, не го допуска да работи в преуспяващата семейна банка в Стокхолм, а го насочва към малко търговско дружество, собственост на унгарския еврейин Калман Лауер. Поради тази причина той два пъти пътува до Унгария по търговски дела на фирмата (1942, 1943). По многократно настояване на Валдемар Ланглет шведското Външно министерство решава да изпрати служител в Будапеща в помощ на спасителната мисия. Обаче под натиска на представители на едрия капитал и лично на корабособственика Свен Сален, който има търговски интереси в Унгария, и с подкрепата на Калман Лауер, също със стопански интереси там, за длъжността е избран Раул Валенберг. Тогава той е 32-годишен, без дипломатически опит, без име и познанства в политическите среди, не знае унгарски. Изборът пада върху Раул Валенберг не поради личните му качества, а по идея на Свен Сален, който го предлага на Ивер Олсен, стокхолмският резидент на американското външно разузнаване, като предложението е подкрепено от американския Комитет за бежанците от войната (War Refugee Board) и от посланика на САЩ. Така първоначалната идея за командироване на Р. Валенберг е съчетание от лични стопански интереси и обществени такива на отделни чуждестранни организации. Отсъства замисълът за организиране или разширяване мащаба на спасителната мисия за преследваните евреи, каквато вече се провежда от Валдемар Ланглет. Раул Валенберг се включва в тази дейност, без да е наясно с нейната същност, поради което няма съществено участие и принос в разгръщането ѝ. Той основно оказва помощ на спасителната мисия в качеството си на служител в посолството, който съдейства за улеснено издаване на т. нар. „защитни паспорти“ на около 4500 евреи (до август 1944 г.) с право да пътуват до Швеция. Тези документи представляват известна защита за преследваните от фашистката власт. Стабилно финансово подпомаган от Комитета за бежанците от войната, Р. Валенберг започва да изгражда своя мрежа от връзки сред политическите и властовите кръгове в страната. Дейността му е улеснена от благоприятното развитие на бързо променящата се вътрешнополитическа ситуация в резултат на военните загуби на Германия. Поради сериозните успехи на съюзниците унгарските власти не оказват съществени затруднения на дейността му по издаване на „защитни паспорти“. Публично той не се противопоставя на преследването на евреите, макар понякога да ги придружава до границата с Австрия и защитава от нападения на унгарските фашисти. Придобил обществена известност, ролята му в спасителната мисия нараства, особено след преврата на нилашите (15 октомври 1944 г.) и управлението на Ференц Салаша. Ала след ноември 1944 г. спасителната мисия е силно ограничена. През декември правителството забранява дейността на Шведския червен кръст, окупира Шведското посолство и спира всяко действие по спасяване на преследваните. След завземане на Будапеща от съветската армия Р. Валенберг се предава на руснаците (януари 1945 г.), след което е изпратен във военнопленнически лагер, откъдето следите му изчезват завинаги. По-нататъшната му съдба е неизвестна, както и годината на смъртта му. Предполага се, че умира през 1947 г. в затвора на КГБ, на площад „Лубянка“, в Москва. През 1963 г. е обявен за „Праведник на света“, като в негова чест е издигнат паметник и е посадено дърво в алеята на Мемориала „Яд Вашем“ в Йерусалим. Негови паметници има издигнати още в Унгария, Словакия, Канада, Бразилия и др. В Унгария на негово име са кръстени улици и училища. През 1981 г. е обявен за почетен гражданин на САЩ, през 2003 г. – на Будапеща, а през 2012 г. му е присъдено най-високото американско отличие „Златен медал“ на Американския конгрес (https://hu.wikipedia.org/wiki/Raoul_Wallenberg; <https://www.holocaustrescue.org/swedish-diplomats-who-rescued-jews/>; https://hu.wikipedia.org/wiki/Raoul_Wallenberg;

получава надскачащи длъжността си пълномощия да издава „защитни паспорти“ на преследваните евреи. Първоначалната идея на Валдемар Ланглет и Аста Нилсон е всички спасени от еврейското гето деца, които се укриват при различни семейства, да бъдат събрани и настанени в отделни детски домове под закрилата на Шведския червен кръст. За целта, със средства на организацията и съдействие на посолството, са наети няколко квартири и седем къщи, превърнати в официални сиропиталища, в които са настанени укритите бебета и деца. Организаторите успяват да създадат полуофициален „статут на защитени“ на тези домове, с който унгарските власти за известно време се съобразяват. Шведският червен кръст издава официални „документи за закрила“ на настанените там евреи – възрастни и деца, като на хора, които са в процедура да получат шведско гражданство. По този начин са спасени няколко хиляди души. Валдемар Ланглет създава небивала по размерите си организация по спасяване на преследваните, в която работят основно доброволци, разпределени в 12 групи. Към дейността той привлича монаси и монахини от общо седем манастира и метоха, в които са настанени основно деца и бебета с техните майки. Много от тези деца доброволците намират рано сутрин, оставени пред помещението на Червения кръст. В повече от случаите преследваните родители нямат време дори да дочакат служителите и изоставят децата си с надеждата поне те да оцелеят⁴¹.

Познавайки сложната и непредвидима ситуация, Ш. Кариг предлага на ръководителите спасените деца да се снабдяват с фалшиви документи с нова, унгарска самоличност, след което да бъдат настанявани във вече съществуващи официални домове и църковни приюти за сираци и изоставени деца в страната. Това би ги предпазило от непредсказуемите и неконтролируеми действия на развилнелите се унгарски фашисти. Ръководителите се съгласяват с нея, като по този начин са спасени между хиляда и две хиляди бебета и деца. Точната бройка никога не ще се установи, защото поради конспиративния характер на действието не се водят никакви записки и документи. Голяма част от децата са настанени в повече от 50 различни детски заведения в цялата страна, дори са подслонени и такива бежанци, избягали от Трансилвания, днешна Румъния. Деца се укриват и в много унгарски семейства в провинцията. Всички те са успешно спасени по време на гоненията, докато част от настанените в шведските сиропиталища на Червения кръст имат трагична съдба след многократни нападения на унгарските фашисти.

Практика, преди укриване на децата, е да им се подготвят фалшиви документи с нова самоличност и да бъдат научени на новите си имена и биографии. А за по-голяма достоверност задължително научават еврейските деца да казват „Отче наш...“ и две християнски молитви на унгарски. С упомената-

org/wiki/Szálasi_Ferenc) (14.04.2018).

⁴¹ **Kertész**, M. Egy igazi ember, p. 2.

та практика е свързан един покъртителен спомен от живота на Шара Кариг, който е споделен в едно от нейните редки интервюта по темата. През 70-те години на миналия век тя отива на почивка заедно с млада преподавателка, която познава от години. С нея тя никога не е разговаряла по лични теми, но в един дъждовен ден, седейки на верандата, младата жена в откровение споделя трагичната си съдба. Разказва как хора от Червения кръст я спасяват от депортиране и сигурна смърт в газовите камери на „Аушвиц“. Как е настанена от тях в едно унгарско семейство, като ѝ осигуряват унгарски документи за самоличност. Шара Кариг напрегнато слуша драматичния разказ на младата жена, която казва:

„– Ала преди това една много любезна жена ме научи да се моля на унгарски – казва учителката.

– А, ти помниш ли я? – пита Шара.

– Разбира се! – казва жената и много точно описва как е изглеждала и как е била облечена.

– Тази жена... бях аз – тихо отронва Шара.

– Но, това значи, че ти си спасила живота ми!? – извиква потресена младата жена.⁴²

За съжаление, точният брой на спасените със съдействието на Шара Кариг деца и възрастни никога няма да бъде известен. В едно свое изказване по този въпрос тя споменава, че става дума за между хиляда и две хиляди спасени евреи, унгарци, словаци, поляци и англичани. На фона на ужасната статистика за избити 569 000 унгарски евреи⁴³ по време на Втората световна война, спасените са доказателство за нейната себеотдаденост на мисията и готовност за саможертва в името на живота на другите. За този, изпълнен с ежедневна смъртна опасност, но и с безпределна човечност, период от своя живот Шара Кариг десетилетия по-късно споделя откровено следното: „Човек не трябва да се страхува от смъртта. По време на немската окупация, а също и в затвора не се страхувах от смъртта, а от това да не осакатея телом и духом“⁴⁴.

След края на Втората световна война при нея идва един английски военен майор, за да ѝ връчи специалното отличие „Александър“, с което Великобритания изразява благодарността си за многото спасени от нея английски военнопленници. Офицерът отправя към нея и официално предложение да приеме английско гражданство. Макар до този момент това да е единствената

⁴² Ibid., p. 3.

⁴³ Преди Втората световна война в населените с унгарци земи живеят 825 000 евреи. В резултат на Холокоста са унищожени 69% от тях, което е невиджано по размерите си чудовищно престъпление (<https://www.masodikvh.hu/erdekessegek/haborus-bunok/25-a-holokauszt-aldozatainak-szama>; https://hu.wikipedia.org/wiki/Zsidó_holokauszt_Magyarországon) (16.04.2018).

⁴⁴ **Gergely, Á.** Emberi minta – Karig Sára, p. 14.

официално изразена държавна благодарност за проявения от нея неизмерим героизъм и всичко сторено по време на войната, тя категорично отказва. Като демократично устроен човек и родолюбец желае да отдаде всички свои сили за възстановяване на родината си.

В резултат на военните действия в Будапеща, през зимата на 1944 – 1945 г. нейното жилище е разрушено и необитаемо. Поради тази причина тя се премества заедно с родителите си в гр. Бая. Там няколко месеца работи под ръководството на социалдемократа Шандор Милок⁴⁵, пълномощник на правителството към Комитета по завръщане в родината. Шара Кариг активно участва в дейността на организацията, чиято основна задача е да открие и подпомогне завръщането в Унгария на десетки хиляди млади бежанци, депортирани в лагерите евреи, военнопленници и оцелели след войната унгарци, останали зад граница. Тя пътува до бежанските лагери в някои страни на Европа, за да издирва, призовава и подпомага завръщането на тези хора. През 1946 г. Унгарската комунистическа партия (УКП) създава своя организация по завръщане на бежанците и с това се прекратява дейността на социалдемократите.

Дейната Шара Кариг си намира нова работа, като отива в Будапеща и до септември 1947 г. е преподавател по английски език към Британския съвет, като обучава учители от средните училища. Междувременно тя продължава членството си в Социалдемократическата партия и като признание за активната си обществена дейност на два пъти е избрана за делегат на партията (1945, 1947) от II изборителен район в Будапеща. За парламентарните избори нейната партия ѝ възлага задачата да бъде организатор и главен координатор на повече от петдесет секции във II изборителен район. Изключително наблюдателната, прецизна и досетлива Шара Кариг още в началото на изборния ден (1 септември 1947 г.) забелязва опит да се фалшифицират изборните резултати. Възможност за това дава употребата на синя бюлетина, с която имат право да гласуват онези граждани, които нямат постоянно местожителство в съответния изборителен район или поради някаква причина се налага временно да пребивават в него в деня на изборите. Тя забелязва камион, пълен с работници в празнични гаширизони, спрял пред нейната секция, които идват да гласуват със синя бюлетина. Този факт поражда съмнението ѝ, поради което записва номерата от личните документи на гласувалите с такава бюлетина. След това се свързва с представителите на своята партия в останалите изборни секции на района и ги предупреждава да проверяват данните на всички, които идват да гласуват със синя бюлетина, като ѝ съобщават по телефона за това. При установяване на повторно гласуване тя иска от властите отнемане на бюлетината, личните

⁴⁵ Шандор Милок (Шандор Молнар) (1887 – 1959) е журналист и редактор на в. „Непсава“, политик, член на унгарската Социалдемократическа партия от 1914 г., изключен от нея през 1948 г. Бивш концлагерист в „Маутхаузен“ (1944 – 1945) (https://hu.wikipedia.org/wiki/Millok_Sándor) (19.04.2018).

документи и задържане на извършителите от полицията. В резултат на нейните организационни действия до края на изборния ден има няколко десетки души задържани в полицейските участъци за изборна измама. Вечерта, след приключване на изборите, тя взема отнетите лични документи, сини бюлетини и се приготвя да тръгне, когато представител на УКП в секцията я призовава да му ги даде, той да ги отнесе в полицията. Шара Кариг категорично отказва, като заявява, че ще ги предаде лично на министъра на правосъдието, социалдемократа Ищван Риеш⁴⁶. Тогава представителят на Комунистическата партия се обръща към нея заплашително с думите: „Другарко Кариг, Сибир не е така далече!“, на което тя не обръща особено внимание⁴⁷. Още същата нощ секретарят на УКП в района докладва за случилото се на ръководството на партията, което поражда драматични последици в живота на Ш. Кариг.

Разкритията около изборната фалшификация предизвикват невероятен политически скандал, останал в историята като „измамата със синя бюлетина“. На следващия ден, 2 септември, при излизане от дома си тя е спряна от няколко очакващи я цивилни, които се представят за служители на Стопанска полиция. Те я обграждат и приканват да отиде с тях в полицейския участък, за да даде показания за случилото се на изборите. Шара Кариг иска да види призовката, при което един от цивилните иронично ѝ подхвърля, че такава нямат, но след като настоява ще има документ и пред нея попълва една празна бланка на коляно. Цивилните и няколкото въоръжени се качват с нея в една лека кола със затъмнени с перденца стъкла и я откарват в сграда в центъра на Будапеща. Там се помещава съветското военно контраразузнаване, в чиито ръце е предадена с устното обвинение, че е участничка в международна шпионска организация. Така тя става една от първите жертви на произвола на настъпващия комунистически режим. За задържането не съобщават на близките ѝ. Нейното странно и внезапно изчезване силно обезпокоява ръководителите на Социалдемократическата партия, поради което те правят многократни запитвания относно местонахождението ѝ до министъра на вътрешните работи – комуниста Ласло Райк⁴⁸, както и до главния секретар на УКП – Матяш Рако-

⁴⁶ Ищван Риеш (1885 – 1950) е политик, член на унгарската Социалдемократическа партия, министър на правосъдието, спортен деятел (https://hu.wikipedia.org/wiki/Ries_István) (19.04.2018).

⁴⁷ **Gergely, Á.** Emberi minta – Karig Sára, p. 13.

⁴⁸ Ласло Райк (1909 – 1949) е комунистически функционер, първи заместник председател на УКП, политик, народен представител, министър. Като министър на вътрешните работи на Унгария (1946 – 1948) той е основен и активен организатор по утвърждаване диктатурата на УКП от периода на култа към личността на Матяш Ракоши, както и по прилагане на терора над инакомислещите като основен политически поход в държавата. Активен организатор е на изборната измама със „синята бюлетина“ (1947), основен инициатор на първите скалъпени политически процеси срещу представители на различни демократични партии, църковни институции и видни обществени личности. Поради нарастващата му

ши⁴⁹. Двата висши функционери и държавници дават уклончиви отговори и обещания да проверят случая. След няколко седмици известяват ръководството на Социалдемократическата партия, че Шара Кариг е била разпитвана от съветското контраразузнаване по подозрение в шпионска дейност и скандала „синя бюлетина“, след което е освободена и вероятно е напуснала страната. По-навайки характера и отговорното гражданско поведение на своя партиен член, ръководството недоумява и не вярва на казаното. Междувременно страната изпада в сложна следизборна политическа обстановка, защото се подготвя съставянето на коалиционно правителство. При тази ситуация, а и години по-късно, ръководството на социалдемократите не е в състояние да направи нещо повече по издирване и спасяване на Ш. Кариг, защото и неговите членове един след друг започват да стават жертви на настъпващата диктатура. Няколко години по-късно (1950) министърът на правосъдието Ищван Риеш е арестуван по фалшиви обвинения и пребит до смърт по време на разпит в затвора на град Вац. Пал Юстус заедно с комуниста Ласло Райк е осъден на смърт в един скалъпен политически процес⁵⁰. В този сложен исторически период няма кой да защити и спаси Шара Кариг от произвола на набиращата сила комунистически режим, когато се разгръща култа към личността на Матяш Ракоши.

вътрешнопартийна популярност и опасенията на Матяш Ракоши, че може да го измести от поста му секретар на УКП, е назначен за министър на външните работи от 1948 г. А през 1949 г. срещу него е повдигнато скалъпено обвинение за шпионаж в полза на чужда държава и бивше сътрудничество с фашистката полиция до 1945 г. Заедно с няколко функционери на УКП и политици от други партии е осъден на смърт в бърз и показан политически процес ([https://hu.wikipedia.org/wiki/Rajk_László_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Rajk_László_(politikus))) (19.04.2018).

⁴⁹ Матяш Ракоши (Матяш Розенфелд) (1892 – 1971) по произход е евреин, комунистически функционер и политик, участник в Първата световна война и Унгарската съветска република (1919). Член е на УКП от 1918 г., член е на Коминтерна, политически затворник повече от 15 години, емигрант в СССР. След завръщането си в Унгария (1945) е избран за главен секретар на УКП (1948 – 1953), а след преименуването ѝ – за първи секретар на Унгарска работническа партия (УРП) (1953 – 1956). От 1945 г. е заместник министър председател, а след фактическото отстраняване от поста на Ференц Наги заема неговата длъжност на министър-председател на НР Унгария (1952 – 1953). По време на организирания от него култ към личността му, чийто апогей е през 1952 г., налага жестока политическа диктатура в страната. В резултат на нея са проведени десетки скалъпени политически процеси, в които на смърт са осъдени около 200 души. Такъв показан процес е осъществен срещу бившия му съратник и другар Ласло Райк. В резултат на упражнявано държавно насилие през периода са арестувани около 40 000 души, 13 000 са изселени от Будапеща, а към 300 000 са подложени на принудително преселване и отнемане на имуществото в цялата страна. През годините 1950 – 1953 около един милион души са подложени на целенасочено политическо съдебно преследване, като срещу всеки втори е издадена осъдителна присъда. След снемането му от власт (1956) около 748 000 са помилвани или са им отменени наложените присъди (https://hu.wikipedia.org/wiki/Rákosi_Mátyás) (19.04.2018).

⁵⁰ Pogonyi, L. *Én is jártom Vorkután. // Ország-világ* (Budapest), 1989, p. 10.

Затворена в отделна килия, Шара Кариг денонощия наред е разпитвана от съветски военен следовател, който я принуждава да пише по три пъти на ден биографията си. В тези дни над нея не е упражнявано физическо насилие, а е подложена само на психически тормоз⁵¹. След безконечни, но безрезултатни разпити, ръководителят на съветската военна прокуратура ѝ заявява, че по повдигнатите срещу нея обвинения за участие в шпионска организация няма никакви доказателства, поради което очаква скоро тя да бъде пусната на свобода. Обаче след дни пристига разпореждане от Трети отдел на съветското Вътрешно министерство да бъде интернирана за неопределен срок от време, защото нейното присъствие в Унгария би било пречка за демократичното развитие на страната. Откарана е в гр. Дьор, а оттам е изведена в съветската окупационна зона на Австрия. Без да са предявени каквито и да било съдебни обвинения срещу нея, тя е тикната в женския затвор на Баден бай Виена, където вместо по двама души в килия са натъпкани по 15 – 20 затворнички. Поради тази причина Ш. Кариг приема каквато и да било физическа работа във вон килията като метене, чистене на тоалетни и др., само за да излезе на чист въздух и слънце. В затвора се научава да шие на шевна машина. След няколко месеца престой е откарана в Нойкирхен, където е създаден сборен затворнически лагер за депортиране на политически затворници и военнопленници. Там престоява следващите 4 – 5 месеца, след което заедно с други унгарци е качена в затворени товарни вагони и през Будапеща и гр. Чап е откарана в лагер край гр. Лвов, Украйна. Той е разположен в стари кавалерийски казарми, препълнен с хора, които гладуват и боледуват. Един от лекарите в лагера, след като узнава, че тя знае латински и има известни медицински познания, я взема за помощничка. Тя му помага в лекуването на хора с въшки, кожни болести и сифилис. Два месеца престоява в този лагер, след което около Коледа на 1948 г. е качена, заедно със стотици други затворници, отново в товарни вагони и през Брянск, Киров и Печора е откарана във Воркута. Това е селище в западното подножие на Урал, намиращо се в северната част на Коми АССР. Там е разположен един от най-големите съветски трудововъзпитателни лагери от системата на ГУЛаг. По съветско време Воркута е лагерен комплекс, където, в резултат на сталинските репресии, са затворени стотици хиляди хора от различни националности. Разположен на 160 км от Северния полярен кръг, той е съставен от няколко лагерни селища, в които лагерниците добиват антрацитни въглища, глина и торф в открити мини при изключително ниски температури през цялата година. Основан още през 1931 г., през различни периоди от съществуването му в него са затворени и работят между 100 и 200 хиляди политически и криминални затворници, както и военнопленници. Там атмосферните условия са изключително тежки, със средна годишна температура от минус 20 градуса, като през зимата температурите често падат и под

⁵¹ **Gergely, Á.** Emberi minta – Karig Sára, p. 13.

минус 40. Лагерниците са принуждавани да вършат тежка физическа работа по 10 – 12 часа на ден, вълн, на открито, при това системно недохранвани и подлагани на физически тормоз. Поради тези обстоятелства затворените там хора не издържат повече от няколко години, като всеки ден умират десетки от тях. Смъртността в този лагерен комплекс е много висока, като достига до 80%⁵². Основна задача на началниците е да държат в подчинение затворените в лагера, като ги изтощават с работа, чрез която да се добива такова количество суровини, че с парите от предоставяното им на държавата да се закупува необходимата храна за преживяването им.

Шара Кариг пребивава в различни части на Воркута, като основно работи в открити мини за глина и добиване на торф. В спомените си тя казва, че студът, който обикновено е минус 20 – 30 градуса, не я мъчел толкова много, колкото непоносимата жегата в бараката за 200 души. Понеже се работи на три смени, помещенията непрекъснато се отопляват, за да могат премръзналите и връщачи се от работа бързо да се сгреят. Непоносимата жегата и задухът не позволяват да се спи спокойно, а за Шара Кариг, която е на горното легло, това е почти невъзможно, поради което лежи на отворен прозорец. Безсънието, непоносимо тежкият студ, недохранването и пълното физическо изтощение на организма ѝ водят през 1951 г. до опасна инфекция на ухото, от което се подува половината ѝ глава. При невъзможните лагерни условия и лошата, разрастваща се инфекция, нейната смърт изглежда неизбежна. Ала съдбата, в лицето на един от лагерните лекари, както винаги неочаквано се намесва. Знаейки, че владее латински език, лекарят преценява, че може да му бъде полезна като помощничка, затова се решава да направи операция в опит да я спаси. Благодарение на неговата многократна оперативна намеса и силната воля на Шара Кариг да живее, тя оживява и бавно започва да се възстановява. До пълното си оздравяване работи като медицинска сестра. Първоначално в отделението за женски болести, а след това е преместена в отделението за отворени рани, където се лекуват главно криминални престъпници, умишлено самонараняващи се, за да си осигурят малко почивка. По-късно лагерната управа я премества на по-лека работа в книговезницата, където освен книги, се подвързват и много от документите на ГУЛаг. Управата се заблуждава, че като чужденка не може да прочете какво пише в секретните документи. Ала още в Лвов Шара Кариг е започнала да учи украински и белоруски от затворените там хора, а във Воркута вече е усвоила и руския език. Така в книговезницата има възможност да чете руските книги, които подвързва, като там за първи път се запознава с написаното от Михаил Булгаков. По-късно някои от неговите творби тя прекрасно ще преведе на унгарски език.

През годините, прекарани в лагера, тя се запознава с много затворени там руски, украински и белоруски интелектуалци, с които след освобождаването

⁵² Nyáry, K. A Gulágot járt embermentő, p. 87.

и я свързват сърдечни и искрени, творчески приятелства. При непосилните за крехкото ѝ тяло физически изпитания Шара Кариг поддържа духа си със силата на словото. Съчинява неримувани, бели стихове. Създава потресаващи с откровеността си емоционални стихотворения, които поради забрана затворниците да правят записки и ги изнасят във от лагера, тя научава всичките наизуст.

Убийствените климатични условия, гладът и изнурителният труд напълно изтощават организма на Ш. Кариг. В края на шестата година от въдворяването си в лагера тя е вече на ръба на жизнените си сили и изглежда, че едва ли ще успее да преживее там още една тежка зима. Жива я поддържа оскъдната храна, която сама успява да си набави от книговезницата. В нея се работи с лепило, основно приговяно от брашно. От него тя ден след ден успява да задели по малко и понякога приготвя за себе си и сълагерниците си от бараката нещо като палачинки. А за да се предпазят от убийствения скорбут, си правят горчив чай от борови иглички.

Макар тези тежки за нея и семейството ѝ години да не сломяват борбената Ш. Кариг, те ѝ нанасят дълбока душевна рана. Докато е затворена във Воркута, нейният баща се поболява и умира от мъка. Майка ѝ също много тежко преживява случилото се, в резултат на което се затваря в себе си и по-късно огорчена си отива от този свят.

След смъртта на Сталин (1953) съветските власти вземат решение да прекратят дейността на трудововъзпитателните лагери на ГУЛаг. В резултат на това през август 1954 г. Шара Кариг е в групата на първите лагерници чужденци, които са освободени. Отслабнала до неузнаваемост и изтощена до безкрайност, тя се завръща в Унгария без официално да е реабилитирана. Това се случва едва през 1957 г. след проведения XX конгрес на КПСС. Мъчи я ужасно безсъние и клаустрофобия. След направен цялостен медицински преглед лекарите преценяват, че в това състояние тя не е способна да извършва физическа работа, поради което на 40 години е пенсионирана като инвалид, за да получава някаква пенсия. Така, макар вече свободна, Шара Кариг е изправена пред света на нищото. Този, все още млад човек, преживял толкова много тежки изпитания, като че ли е с приключил житейски път. Ала макар и с изтощено тяло, Шара Кариг притежава силен и борбен дух, който я е спасявал толкова пъти до този момент. Двайсет години по-късно, с мъдростта на своята напреднала възраст, тя ще обобщи ужаса от преживяното със следните думи: „Вече знам, че затворът и лагерът не са най-страшното нещо, което може да се случи на човек. Единственото ужасно нещо, което може да му се случи, е да не може да се погледне в огледалото и спокойно да надникне в душата си“⁵³.

С променена до неузнаваемост външност, без подкрепата на бившите си партийни съратници, част от които са избити, а други – интернирани, тя не може да си намери работа. А в нова, социалистическа Унгария никой не иска

⁵³ **Gergely, Á.** Emberi minta – Karig Sára, p. 14.

да вземе на работа една бивша лагеристка, която при това не е реабилитирана. Към живота я задържа единствено подкрепата на нейните близки, но я мъчи силното чувство, че вече никому не е нужна. А това е тежко страдание за един деен като нея човек. Скоро малкото останали нейни приятели успяват да ѝ намерят работа като преводач от английски и немски, а по-късно и от руски. Получената подкрепа и нейната силна воля връщат Шара Кариг отново към живота. На 40 години тя решава, че за трети път трябва да започне всичко отначало и да остави миналото зад гърба си. По нейните думи: „Мислех, че всичко, което предстои, е само едно допълнение към миналото. Така в действителност започнах да живея своя трети живот“⁵⁴.

Ала в живота винаги има неочаквани обрати и добри хора. Такъв е случаят на нейната среща с Янош Домокош⁵⁵, който ѝ се доверява и я назначава на работа първоначално като преводач, а после и като редактор в „Ново унгарско издателство“. След като става главен редактор, а по-късно и директор на новосъздаденото издателство за художествена литература „Европа“, той я преназначава там (1956). Шара Кариг, която превежда от няколко езика, е принудена да научи един нов, с който никой в издателството не работи. Така тя започва да учи и превежда от български език. Поради тази причина от 1957 до 1986 г. тя е основният преводач, редактор и съставител от български език и главен редактор в отдела за българска, руска, украинска и белоруска литература. През 1957 г. е изпратена в Москва, в състава на делегация от издателството. По нейно желание ѝ организират среща с Маргарита Булгакова, съпругата на нейния любим автор от лагерните години. Запознанството с нея, както и с много други съветски интелектуалци, прераства в пожизнено приятелство. Руските, белоруските и украинските творци я ценят като сърдечна приятелка и я уважават като високоерудирани преводач. При това нейно официално посещение в СССР домакините съдействат тя да получи документ за пълното си политическо реабилитиране, което става на 6 ноември 1957 г.

Макар преживяла много несправедливости и страдала от политическите пристрастия на времето, Ш. Кариг продължава да вярва в доброто, в социалната справедливост и бъдещето на родината си. И в това, че все още може да отдаде всички свои сили за нейното добруване. С тази нагласа тя става член на Унгарската социалистическа работническа партия през 1974 г. Шара Кариг е убедена в правотата на действието си, защото знае – никой

⁵⁴ Nyáry, K. A Gulágot járt embermentő, p. 88.

⁵⁵ Янош Домокош (1921 – 1987) е журналист, участник в съпротивата срещу немската окупация, член на унгарската Национална селска партия (1945), член на УКП (1948), преводач, главен редактор в „Ново унгарско издателство“, впоследствие прераснало в книгоиздателство „Европа“ (1956), където завежда отдел „Литература“ (1956 – 1965), а от 1965 г. до смъртта си е директор на издателството (<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC03014/03452.htm>) (19.04.2018).

не може да я обвини, че пристъпва към членството с някакъв користен или кариеристичен умисъл. Всеки разбира, че на 60 години тя няма как тепърва да започне политическа кариера.

Започнала третия си живот, тя се впуска и в активна обществена дейност. Подпомага вдовицата на приятеля си от младежките години, убитият в лагерите на смъртта талантлив поет Миклош Радноти, да подреди и издаде неговия архив. През 1962 г. се запознава с графиня Катинка Андраши, наричана „Червената графиня“, вдовица на друга известна личност, а именно на министър-председателя и президент на Унгарската съветска република от 1918 – 1919 г. Михай Кароли⁵⁶, с която я свързва пожизнено приятелство. След нейната кончина Ш. Кариг се грижи за опазване и публикуване на документалното наследство на М. Кароли. През 1988 г. е избрана за секретар на създаденото Дружество „Михай Кароли“, а през 1990 г. – за председател на Унгарско-украинското дружество за културни връзки.

През целия си активен творчески живот Шара Кариг освен български автори, превежда, редактира и съставя сборници с проза и поезия от руски, украински, английски, фински и литовски език. Има няколко съставителства на поредици от различни езици, най-впечатляваща сред които е тази с приказки на народите по света. Сред известните и успешни нейни преводи са тези на Михаил Булгаков, Рабиндранат Тагор, Кобо Абе, Агата Кристи, Алън Маршал и др.

Шара Кариг изключително рядко говори за преживяното и стореното от нея по време на войната. В малкото си интервюта доста пестеливо споменава за приноса си по спасяване на хиляди човешки живота, поради което е крайно учудена, когато през 1985 г. Мемориалът на катастрофите (Холокоста) и героизма „Яд Вашем“ в Йерусалим, Израел, я удостоява с почетното звание „Праведник на света“. То се дава само на хора, които са помогнали и спасили евреи по време на Холокоста през Втората световна война. На почетния медал от „Яд Вашем“ има надпис с дълбок смисъл: „От признателния народ на Израел: който спаси един живот, спасява цяла вселена“. В едно свое изказване Ш. Кариг споделя: „През 1985 г. си мислех: четиридесет години изминаха, кой ли си спомня за това, което се случи? [...] Не искам да получавам награди, защото сред спасените имаше и мои приятели, а имаше и такива, които не можах да бъдат спасени. Това, което направих, беше помощ и за мен самата, защото само така можех да преживея това страшно време със здрав разум и чиста съвест. Междувпрочем, тогава не можах да

⁵⁶ Михай Кароли (1875 – 1955) е граф, висш аристократ, политик с радикални демократични възгледи, народен представител, министър-председател и президент по време на Унгарската съветска република (1918 – 1919). След смазване на републиката емигрира във Франция със съпругата си графиня Катинка Андраши, като за кратко време след края на Втората световна война е посланик на Унгария в Париж ([https://hu.wikipedia.org/wiki/Károlyi_Mihály_\(miniszterelnök\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Károlyi_Mihály_(miniszterelnök)) (19.04.2018)).

отпътувам за Израел и Шари Реувени ми донесе отличието през 1985 г.⁵⁷. През 1987 г. тя все пак успява да отиде в Израел като участничка в състава на унгарска писателска делегация и да присъства в Тел Авив на възпоменателните тържества в памет на шведския дипломат Раул Валенберг. Тогава е удостоена с честта да посади свое дърво в алеята на „Праведниците на света“ в Мемориала на Маслинения хълм. Посаденото дърво е под № 811, пред което има табелка с нейното име и това на Унгария.

За дейността ѝ по спасяването на хиляди човешки живота, приносят ѝ за развитие на унгарската култура и сътрудничеството между народите, и по случай нейната 75-годишнина Шара Кариг е удостоена с високото държавно отличие орден „Звезда на Унгарската народна република със златен кръст“ (1989). Същата година е удостоена и с ордена „Финландски лъв“ – рицарска степен, връчен ѝ от финландското правителство.

Макар да е една от най-значимите преводачки и радетелки за популяризиране на унгарската култура в чужбина, едва на 67-годишна възраст тя получава първото си признание за положените от нея огромни усилия в областта на литературата и културата. През 1981 г. е удостоена с литературната награда на Унгарския художествен фонд. След години е удостоена с литературната награда „Атила Йожеф“, която обикновено се връчва на начинаещи, млади творци (1986). Няколко години по-късно е почетена с паметен плакет „Пал Демини“ (1993), а през 1994 г. – и с ордена „За заслуги към Унгарската република – малък кръст“ за цялостна преводаческа дейност. През 1987 г. е отличена с Почетен диплом на НР България за развитие на българско-унгарските културни и научни връзки. Освен другите отличия, получава също и много съветски признания и награди за своята преводаческа дейност. Десетилетия наред Шара Кариг е член на унгарския Съюз на писателите и Пен клуб.

По време на заточението си в лагерите на Воркута, за да спаси душата си от изкривяване и гибел, Шара Кариг твори стихове. Те са различни по тематика и дължина, остри и болезнени по съдържание, но основно неримувани, нехармонични, такива, какъвто е животът в лагерите. Съчинява около 200 стихотворения, които научава наизуст, за да ги запише в една тетрадка едва след освобождаването и завръщането си в Унгария. Написаното прибира в чекмедже и почти нищо не публикува до края на 80-те години. Главно поради политически съображения. Едва към края на живота си дава съгласие на свои приятели тези стихове да бъдат преведени на английски език и публикувани в стихосбирка по повод на нейната 80-годишнина. Така в Ню Йорк излиза първата ѝ стихосбирка под заглавието „Поеми от Воркута“⁵⁸ (1994). Изданието е с уникално художествено-пластично

⁵⁷ Gergely, Á. Emberi minta – Karig Sára, p. 13.

⁵⁸ Sara Karig. Vorkuta Poems. Dobbin Books, New York, 1994. Скулптурното оформление на изданието е на Луис Маккаг (Louise McCagg), а корицата – на Робин Ами Силверберг

оформление и се превръща в библиофилска ценност, защото самата книжка е част от скулптурна композиция, изобразяваща главата на Ш. Кариг, в която се вмести, като във футляр, стихосбирката. На следващата година излиза и втората стихосбирка „Полярен кръг“⁵⁹, този път на унгарски език, пак със стихове от лагерите във Воркута.

Въпреки изпълненият с тежки изпитания и много страдания живот, Шара Кариг доживява до преклонна възраст. Почива на 2 февруари 1999 г. в Будапеща, на 84-годишна възраст. Гленните ѝ останки са изложени за поклонение в траурната зала на престижното будапещенско гробище „Фаркашрити“, където са погребани изявените личности на Унгария. Борбената ѝ душа намира последен покой в семейната гробница на гр. Бая, до останките на нейните родители и близки.

След кончината ѝ необикновената ѝ съдба привлича вниманието на няколко унгарски творци, които, макар и посмъртно, започват да популяризират многохилядното добро, сторено от нея. На първо място тук следва да се спомене документалният филм „ГУЛаг в бледа лудост – Шара Кариг (1914 – 1999)“ по сценарий на Ищван Бубряк, който е и продуцент на филма⁶⁰. През 2015 г. Кристиан Няри описва нейния трагичен живот в своята книга с биографии „Дръзки унгарци. 30 човешки истории“⁶¹. Обаче първи насочват вниманието си към живота и делото на Шара Кариг институциите за обществена памет. Още през юли 1999 г. унгарският Институт за политическа история приема в хранилището на библиотеката си всички лични книги и документи на Шара Кариг като дарение от нейната племенница Жужана Кариг. В Архивния фонд на института под № PII 997 се съхранява личната кореспонденция и документи, свързани с живота на Ш. Кариг. В експозицията на Музея на терора, в Будапеща, ѝ е отделено място в една от килиите, където е била разпитвана от съветските следователи. През 2014 г., по случай 100-годишнината от нейното рождение, Унгарският културен институт в София и Българският културен институт в Будапеща организират вечер в памет на нейния живот и дело. По инициатива на Общинския съвет на гр. Будапеща на 19 ноември 2016 г. тържествено е открита паметна плоча върху дома, където тя е живяла на ул. „Понти“. Засега последните документирани събития в нейна чест са паметните вечери с прожекция на документалния филм на И. Бубряк, проведени в Градската и областна библиотека

(Robbin Ami Silverberg).

⁵⁹ **Karig Sára.** Sarkövezet. Versek. Szerk. Székely Magda. Budapest, Philobiblon, Magyar Bibliofil Társaság, 1995. Заклучителните думи към стихосбирката са от Ото Орбан.

⁶⁰ „Gulág sápadt tébolyán – Karig Sára (1914 – 1999)“. По сценарий на Ищван Бубряк (Bubryák István) (2016 – 2017).

⁶¹ **Nyáry, K.** Merész magyarok. 30 emberi történet. Budapest, Corvina, 2015.

„Кароли Шомоди“ на гр. Сегед (8 декември 2017 г.) и в Градската библиотека „Ендре Ади“ на родния ѝ град Бая (7 февруари 2018 г.).

Ще приключа подробното описание за необикновенната съдба на Човека, който и за миг не се замисля, когато трябва да отстоява справедлива кауза и да се бори за живота на другите, с думите на съпругата ми Нина Маджарова, която също много добре познаваше и обичаше нашата леля Шара: „Тя живееше в настоящето и гледаше напред в бъдещето, защото, макар да беше раздала прекалено много от себе си, винаги имаше добро в излишък“⁶².

Свободен

Шара Кариг

Заселвам се сега в онази пустош,
по хълмовете само зверове,
но за живота ми един не ще се бори,
защото той не е човек и не убива,
ако не е гладен, не показва остри нокти,
не събира и не споделя,
не взема и не дава,
защото е звяр, а не човек,
при това – свободен.

(Воркута, 1951 г.)

Превод от унгарски: *Нина Маджарова*

⁶² Маджарова, Н. Спомен за Шара Кариг, с. 12.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Гюров 1992: *Гюров, А.* Пътят от ГУЛАГ до Йордан Йовков. // *Литературен форум*, № 20, 20 – 26 май 1992, с. 7.

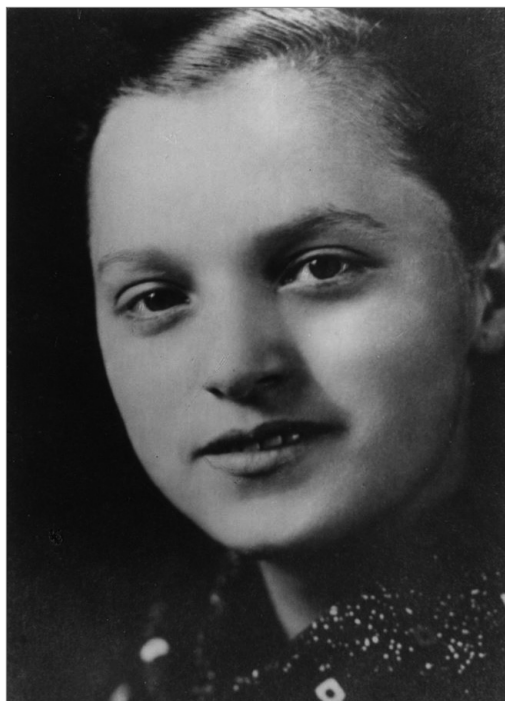
Севданова 1972: *Севданова, Н.* С обич превеждам българска литература. // *Отечествен фронт*, 3 авг. 1972.

Karig Sára gyűjtemény. Összeállította Maté Zsuzsanna. Politikatörténeti Alapítvány és Politikatörténeti Intézet, Budapest, 2010, Kht. Könyvtár, 108 o.

Karig Sára. Wikipedia (https://hu.wikipedia.org/wiki/Karig_Sára) (10.04.2018.)

Major 1989: *Major, O.* Karig Sára 75 éves. Ember az embertelenségben. // *Rádió és televízió újság*. Március 1989, p. 14.

„НЕОБИКНОВЕНАТА СЪДБА НА БЪЛГАРИСТКАТА ШАРА КАРИГ (1914 – 1999)“

Шара Кариг – млада и красива

Лична карта на студентката по право Шара Кариг, 1946 г.

ГУЛag зад Северния полярен кръг. Един от лагерите на Воркута

Едва оживяла, Шара Кариг започва живота си отново, 1956 г.

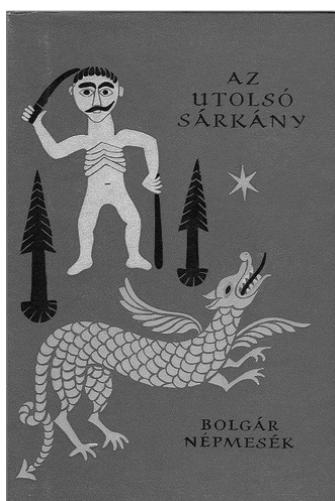
С Димитър Добрев на сурвакане в село Иваняне, Софийско, 60-те години

Димитър Добрев, Петер Юхас и техен колега на гости в дома на Ш. Кариг
в Будапеща, 70-те години

Шара Кариг дава интервю за женско списание, 1986 г.

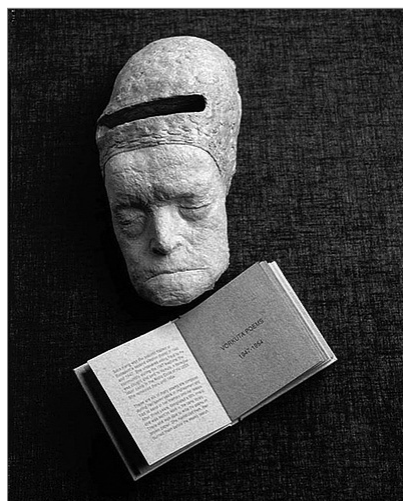
„Последният змей“ – сборник с български народни приказки в превод на Ш. Кариг, Будапеща, 1966 г.

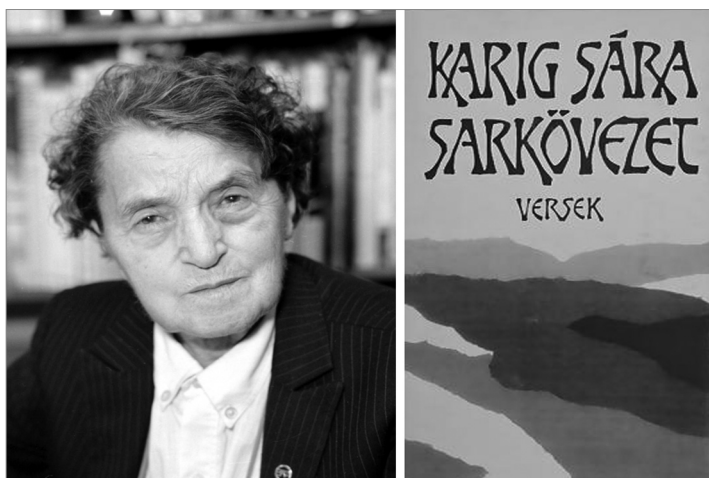
Тържествено връчване на почетния медал „Праведник на света“ в Мемориала на катастрофите (Холокоста) и героизма „Яд Вашем“, Йерусалим, Израел, 1987 г.

Шара Кариг посажда свое дърво под № 811 в алеята на „Праведниците на света“, Мемориал на Маслинения хълм, Йерусалим, 1987 г.

Скулптурна композиция с англоезичната стихосбирка на Ш. Кариг „Поemi от Воркута“, Ню Йорк, САЩ, 1994 г.

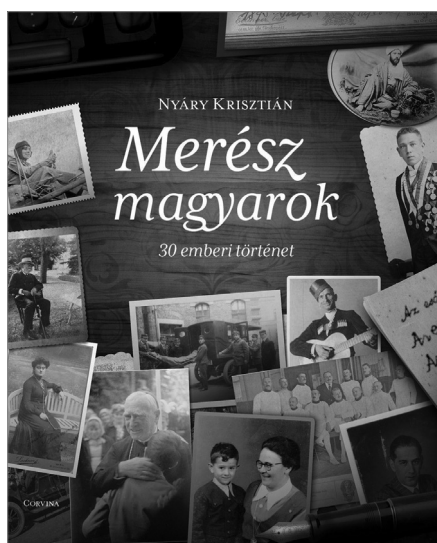
Унгарска стихосбирка на Ш. Кариг „Полярен кръг“, Будапеща, 1995 г.

Вечер, посветена на 100-годишнината от рождението на Ш. Кариг, организирана от Българския културен институт в Будапеща

Паметна плоча на дома, където е живяла Ш. Кариг, поставена на 19 ноември 2016 г.

Обложка от книгата на Кристиан Няри „Дръзки унгарци. 30 човешки истории“, Будапеща, 2015 г.

Диск с документалния филм „ГУЛаг в бледа лудост – Шара Кариг (1914 – 1999)“, по сценарий на Ишван Бубряк, 2017 г.

АВТОРИ

Dr.h.c. **Дмитрий Поливяни** – Ивановски държавен университет, Русия.

Проф. д-р **Елисавета Мусакова** – Институт за изследване на изкуствата – БАН;
e-mail: emoussakova@gmail.com

Д-р **Тервел Попов** – работи в новоустановения център към Музея на Софийския университет „Св. Климент Охридски“; e-mail: komitnikola@abv.bg

Д-р **Малина Белчева** – началник-отдел „Редки и ценни издания“ в Университетската библиотека „Св. Климент Охридски“, Софийски университет „Св. Климент Охридски“; e-mail: mbelcheva@libsu.uni-sofia.bg

Доц. д-р **Джени Маджаров** – катедра „Етнология“, Исторически факултет към Софийския университет „Св. Климент Охридски“; e-mail: madzharov.dzheni@gmail.com

AUTHORS

Dr.h.c. **Dmitry Polyvyanny** – Ivanovo State University, Russia.

Prof. Dr. Habil. **Elissaveta Moussakova** – Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of Sciences; e-mail: emoussakova@gmail.com

Dr. **Tervel Popov** – Works at New Centre in Museum of Sofia University “St. Kliment Ohridski”; e-mail: komitnikola@abv.bg

Dr. **Malina Belcheva** – Head of Rare Books and Special Collections, University Library “St. Kliment Ohridski”, Sofia University “St. Kliment Ohridski”;
e-mail: mbelcheva@libsu.uni-sofia.bg

Associate Prof. Dr. **Dzheni Madzharov** – Chair of Ethnology, Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”; e-mail: madzharov.dzheni@gmail.com

